Taal in stad en land

UTRECHTS, VELUWS EN FLEVOLANDS

Harrie Scholtmeijer

Sdu Uitgevers
Sdu

Taal
in stad en land

UTRECHTS, VELUWS EN FLEVOLANDS

Voor Maartje

Taal
in stad en land

UTRECHTS, VELUWS EN FLEVOLANDS

Harrie Scholtmeijer

Sdu Uitgevers, Den Haag

Verschenen in de reeks 'Taal in stad en land',
hoofdredactie Nicoline van der Sijs:

1 Amsterdams door Jan Berns m.m.v. Jolanda van den Braak
2 Fries en Stadsfries door Pieter Duijff
3 Gronings door Siemon Reker
4 Haags door Michael Elias i.s.m. Ton Goeman
5 Leids door Dick Wortel
6 Maastrichts door Ben Salemans en Flor Aarts
7 Oost-Brabants door Jos Swanenberg en Cor Swanenberg
8 Rotterdams door Marc van Oostendorp
9 Stellingwerfs door Henk Bloemhoff
10 Utrechts, Veluws en Flevolands door Harrie Scholtmeijer
11 Venloos, Roermonds en Sittards door Pierre Bakkes
12 West-Brabants door Hans Heestermans en Jan Stroop
13 Zuid-Gelderse dialecten door Jan Berns

Vormgeving omslag en binnenwerk: Villa Y (André Klijssen), Den Haag
Zetwerk: PROgrafici, Goes
Druk en afwerking: A-D Druk BV, Zeist

ISBN 90 12 09008 3

Voorwoord bij de reeks 'Taal in stad en land'

De reeks *Taal in stad en land* is totstandgekomen op initiatief van Sdu Uitgevers en de Boekhandels Groep Nederland (BGN). Ieder deel van de reeks beschrijft de taal van een bepaalde streek of stad. In eerste instantie verschijnen er dertien delen (zie de pagina hiernaast voor een overzicht en zie het kaartje op blz. 7). In de toekomst zullen nog meer delen volgen, onder andere voor het Drents, het Heerlens, het Noord-Hollands, het Sallands, Twents en Achterhoeks, het Zeeuws, het Zuid-Hollands en in principe ook voor de in België gesproken dialecten. De boeken zijn bedoeld voor ieder die in Nederlandse dialecten is geïnteresseerd – of men deze nu zelf spreekt of niet.

Taal en dialect

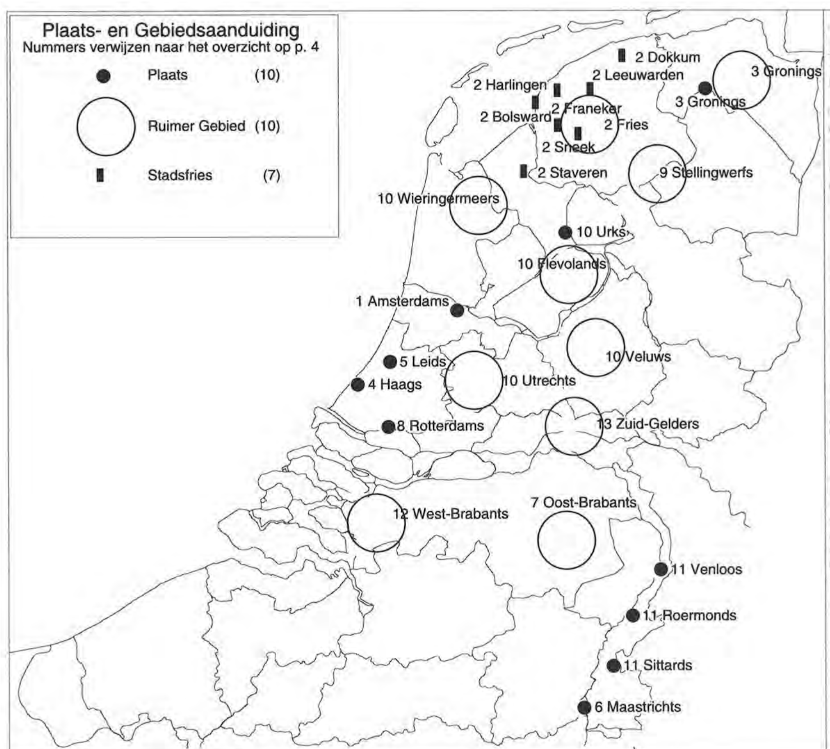
Benamingen als taal, standaardtaal, dialect, accent, streektaal, sociolect, groepstaal bestaan naast elkaar; ze zijn nauw verbonden met de taalontwikkeling en de visie hierop. In deze reeks willen wij benadrukken dat alle taalvariëteiten taalkundig gelijkwaardig zijn, vandaar de reekstitel (bedacht door Jacomine Nortier) ***Taal** in stad en land*.

Hoe verliep de taalontwikkeling in Nederland? De taal die in de Middeleeuwen werd gesproken, verschilde per regio, stad en zelfs dorp. Er bestonden dus alleen streektalen. Tijdens de Renaissance werd naast de geleerdentaal Latijn steeds vaker de volkstaal, dus het Nederlands, gebruikt, zowel in

literaire en wetenschappelijke werken als in bijbelvertalingen. Door de opkomst van de drukpers vonden de teksten bovendien een ruimere verspreiding dan voorheen. Omdat daarbij de taalverschillen tussen de verschillende regio's hinderlijk voor de communicatie bleken, schiep men een overkoepelende standaardtaal, waarin althans in de geschreven taal de regionale verschillen beperkt werden. Vanaf die tijd bestond er een verschil tussen enerzijds de dialecten, die in een bepaalde streek gesproken werden, en anderzijds de gestandaardiseerde schrijftaal, die in het hele Nederlandstalige gebied min of meer uniform was.

Hierbij dient opgemerkt dat er formeel geen verschil bestaat tussen een taal en een dialect. Traditioneel wordt Fries een taal en Gronings een dialect genoemd, maar in taalkundig opzicht verschillen zij niet: het Fries en het Gronings zijn beide volwaardige taalsystemen. Hoogstens kan men volhouden dat het verschil tussen het Fries en het Standaardnederlands groter is dan dat tussen het Gronings en het Standaardnederlands. Het verschil tussen het Standaardnederlands en een Nederlands dialect ligt in buitentalige zaken: in het feit dat spelling, grammatica en woordkeus van het Standaardnederlands zijn geüniformeerd, vastgelegd en op school worden onderwezen, en dat het Standaardnederlands tot staatstaal is verheven. Vandaar dat taalkundigen op de vraag wat het verschil is tussen een taal en een dialect, hun toevlucht nemen tot oneliners zoals 'taal is een dialect met een leger en een vloot' en 'taal is een dialect met een nationale vlag'. Standaardtaal en dialect hebben een verschillende maatschappelijke positie gekregen, en daardoor ook een verschillende maatschappelijke waardering.

Zoals gezegd bestond er vanaf ongeveer de zeventiende eeuw een gestandaardiseerde schrijftaal. De gesproken taal bleef tot eind negentiende eeuw van streek tot streek verschillen. Halverwege de negentiende eeuw ontstond er een soort beschaafde spreektaal, een gesproken eenheidstaal, waaraan aanvankelijk alleen de gegoede burgers zich hielden. Deze beschaafde spreektaal breidde zich vanuit de Randstad steeds meer uit, ten koste van de dialecten, dankzij onderwijs, grotere mobiliteit, dienstplicht, radio en later televisie. Men ging de standaardtaal nu wel Algemeen Beschaafd Nederlands of ABN noemen. Anderzijds groeiden vanaf ongeveer 1900 de plattelandsdialecten steeds meer toe naar de standaardtaal, of ze pasten zich aan elkaar aan in grotere dialectgebieden, zodat regiolecten ontstonden zoals binnen delen van het Nedersaksisch en het Zuid-Limburgs.

Plaats- en Gebiedsaanduiding
Nummers verwijzen naar het overzicht op p. 4
Plaats (10)
Ruimer Gebied (10)
Stadsfries (7)
2 Dokkum
2 Harlingen
2 Leeuwarden
3 Gronings
3 Gronings
2 Bolsward
2 Franeker
2 Fries
2 Sneek
2 Staveren
9 Stellingwerfs
10 Wieringermeers
10 Urks
10 Flevolands
1 Amsterdams
10 Veluws
5 Leids
4 Haags
10 Utrechts
8 Rotterdams
13 Zuid-Gelders
12 West-Brabants
7 Oost-Brabants
11 Venloos
11 Roermonds
11 Sittards
6 Maastrichts

Eind negentiende eeuw veranderde ook de positie van de stadsdialecten radicaal. Naast een tegenstelling tussen stad en platteland – die overigens niet voor alle steden bestond – ontstonden er nu sociale tegenstellingen binnen de steden zelf. Onder andere als gevolg van de industrialisatie trokken allerlei mensen van het platteland naar de stad, en hier vond een vermenging plaats van de dialecten die ze voorheen spraken, met als resultaat een groepstaal of sociolect, namelijk van de arbeiders. Hier ligt de kiem van de huidige stadstalen zoals het Amsterdams, Haags, Rotterdams en Utrechts. Na een betrekkelijk korte wordingsperiode kregen de stadsdialecten hun definitieve vorm. In de twintigste eeuw zijn ze over het algemeen minder veranderlijk geweest dan de plattelandsdialecten, onder andere omdat het leven op het platteland ingrijpend is gewijzigd. Met name de stadsdialecten van de Randstad groeiden geleidelijk steeds meer naar de standaardtaal toe. Momenteel wijken ze hiervan vooral in klank nog af. Daarom worden ze ook wel accenten genoemd. De stadstalen in het zuiden van het land, zoals het Maastrichts, Roermonds, Venloos en Sittards, vertonen daarentegen nog steeds grote verschillen met de standaardtaal, hoewel ook zij hier steeds meer naartoe groeien. Deze zuidelijke stadstalen zijn nooit het sociolect van een bepaalde klasse geweest, maar werden altijd door alle lagen van de bevolking gesproken.

In de twintigste eeuw keek men tot ongeveer de jaren zestig neer op alle van de standaardtaal afwijkende taalvariëteiten, die men denigrerend 'plat' noemde. Onderwijzers en ouders ontmoedigden het gebruik van dit plat. Dit verschilde overigens wel per regio: in het noorden werd veel meer op het dialect neergekeken dan in het zuiden – waar dialect van oudsher door alle lagen van de bevolking wordt gebruikt –, terwijl in Friesland al sinds de zeventiende eeuw een groep heeft bestaan die zich sterk beijverde voor het Fries.

In de jaren zestig van de twintigste eeuw traden grote maatschappelijke veranderingen in. Er ontstond verzet tegen het gevestigde gezag, en dat uitte zich ook in het taalgebruik, dat vrijer, minder officieel werd. De jonge generatie keerde zich tegen het verzorgde en gekunstelde taalgebruik van de oudere generatie. Er kwam een grote tolerantie voor verschillen in uitspraak en woordkeus, voor informeel taalgebruik en voor het gebruik van dialect. Het verschil tussen spreektaal en schrijftaal werd kleiner. In de jaren negentig werd geschreven spreektaal in internet- en sms-verkeer zelfs normaal.

De emancipatie van de jaren zestig leidde ook tot het ontstaan van allerlei

nieuwe groepstalen, zoals jongerentaal, studententaal, yuppietaal, homotaal. Van belang voor het ontstaan van deze groepstalen is het feit dat jongeren en jong-volwassenen gedurende langere tijd bijeen blijven dankzij de leerplicht (en tot voor kort de dienstplicht), en dat er een sterk groepsgevoel bestaat onder jongeren dat zich onder andere uit in een eigen woordenschat. Een oudere groepstaal is het Bargoens, waaronder vroeger de geheimtaal van dieven, zwervers en venters werd verstaan, een taal die gekleurd was door de streektaal van de sprekers en door het Jiddisch; nu de venters en de zwervers van het platteland verdwenen zijn, verstaan we er veelal de volkstaal van de grote steden onder.

Een speciale en recente vorm van jongerentaal is straattaal. Hierover is voor het eerst in 1997 gerapporteerd. Straattaal is een groepstaal van jongeren in de steden, een mengtaal met Nederlands als basis, aangevuld met woorden uit het Engels en minderheidstalen zoals Surinaams, Arabisch, Turks en Papiaments. Het onderzoek naar straattaal is nog volop bezig. In het boek over het Amsterdams wordt aandacht besteed aan het verschijnsel.

Vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw zien we zowel voor de plattelandsdialecten als voor de stadsdialecten een duidelijke revival, die wel 'dialectrenaissance' wordt genoemd: popgroepen die in dialect zingen, verheugen zich in een grote belangstelling, er verschijnen veel publicaties in en over het dialect, cabaretiers gebruiken stadstalen en bereiken daarmee een groot publiek.

De aandacht voor streektalen en dialecten is overgenomen door de politiek. Regionale en landelijke overheden bieden financiële steun aan inspanningen ten behoeve van het dialect. In 1984 is de eerste streektaalfunctionaris benoemd, voor het Gronings, in 1987 zijn streektaalfunctionarissen voor het Drents benoemd, in 1998 voor het Overijssels, in 1999 voor het Stellingwerfs en in 2001 voor het Zeeuws en het Limburgs. Bovendien zijn in 1996 het Fries en het Nedersaksisch in Nederland met verschillende status erkend als regionale taal binnen het Europees Handvest voor Regionale of Minderheidstalen. In 1997 is ook het Limburgs als regionale taal erkend.

De reeks 'Taal in stad en land'

Hoe staat het in het nieuwe millennium met de dialecten? De reeks *Taal in stad en land* biedt het antwoord op die vraag. Terwijl momenteel de belang-

stelling voor dialecten zowel bij de bevolking als bij de politiek nog steeds toeneemt, blijkt paradoxaal genoeg uit de boeken van de reeks dat het daadwerkelijke gebruik van dialect vrijwel overal gestaag afneemt, en dat alle dialecten steeds meer veranderen in de richting van de standaardtaal. Dat maakt het des te belangrijker dat de stand van zaken wordt vastgelegd. Van de meeste regio's en steden bestaan wel historische beschrijvingen van het dialect, maar in deze reeks wordt de *huidige* situatie beschreven. Uniek aan de reeks is bovendien dat hij uiteindelijk het gehele Nederlandstalige gebied zal bestrijken.

In principe volgen de delen van de reeks hetzelfde stramien. Eerst wordt een algemene inleiding gegeven met een plaatsbepaling van het dialect. Hierna volgt een beschrijving van de klanken en spelling, de woorden, woorddelen en zinnen van het huidige dialect – deze beschrijving is contrastief, dat wil zeggen dat de nadruk ligt op datgene wat afwijkt van het Standaardnederlands. De volgende hoofdstukken handelen over het ontstaan van het dialect en de houding ertegenover. Hierna wordt een woordenlijst gegeven met de belangrijkste of opvallendste woorden in het dialect. Ieder boek besluit ten slotte met gegevens over in het dialect geschreven literatuur en een voorbeeld daarvan, waarna als finale de belangrijkste literatuur óver het dialect wordt vermeld.

Het hoofdstuk over de klanken staat helemaal aan het begin, omdat klanken nu eenmaal het grootste, opvallendste en meest onderzochte verschil tussen Standaardnederlands en dialect vormen. Van de grote steden weet men vaak dankzij cabaretiers en zangers hoe de taal ongeveer klinkt, maar van de plattelandsdialecten is dat veel minder bekend, hoogstens in enkele stereotypen, die, zoals uit de boeken blijkt, lang niet altijd kloppen. De auteurs hebben geprobeerd de klankverschillen zo duidelijk en eenvoudig mogelijk uit te leggen, maar de materie is ingewikkeld. In ieder boek is een overzicht gegeven van de gebruikte fonetische weergave. Er bestaat in het Nederlandse taalgebied een tendens om tot uniforme afspraken te komen voor het spellen van dialecten, maar uitgekristalliseerd is deze tendens nog niet. Voor de reeks *Taal in stad en land* is in principe gekozen voor de Brabantse referentiespelling (in 1999 gepubliceerd onder de titel *Hoe schrijf ik mijn dialect?* en in de bundel *Honderd jaar stadstaal* – waarin de geschiedenis van de stadstalen wordt beschreven).

Bij het hoofdstuk over de zinnen kwamen twee problemen naar voren: ten

eerste bleek dat er over de zinsbouw van sommige dialecten nog veel niet bekend of onderzocht is, ondanks de verschijning in 1991 van de *Atlas van de Nederlandse dialektsyntaxis.* (Om dit gat te dichten is in 2000 het project Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten, SAND, van start gegaan.) Ten tweede bleek dat er voor diverse dialecten bijna niets te zeggen viel over de zinsbouw om de simpele reden dat deze nauwelijks van de Standaardnederlandse spreektaal verschilt of dat men zich niet bewust is van mogelijke verschillen; dat geldt met name voor de dialecten in het Randstadgebied.

Uit het hoofdstuk over de houding tegenover het dialect blijkt dat er een verschil in beleving en waardering van de verschillende taalvariëteiten bestaat. Dankzij de dialectrenaissance is de status van de dialecten in het algemeen weliswaar verhoogd, maar tussen de waardering van de dialecten onderling bestaan aanzienlijke verschillen. Opvallend is dat vooral de vroeger verguisde stadsdialecten in het westen van het land in bepaalde situaties en in gecultiveerde vorm een hogere status hebben gekregen, zowel binnen als buiten de stad zelf, en dat daarbij de (geringe) verschillen met de standaardtaal – vooral bestaand uit uitspraakverschillen – worden benadrukt. De statusverhoging van de plattelandsdialecten blijft daarbij over het algemeen achter. Daarbij is het dan interessant om te zien dat er ook in zuidelijk Nederland – waar de waardering voor en het gebruik van het dialect van oudsher door de hele bevolking werden gedragen – een tegenstelling tussen het platteland en de stad bestaat: in Maastricht bijvoorbeeld kijkt men vaak neer op dialecten van het omringende gebied, die men 'boers' noemt.

Alle delen van de reeks staan op zichzelf. Wie meerdere of zelfs alle delen van de reeks leest – en dat raad ik ieder van harte aan! – zal bemerken dat sommige verschijnselen of woorden in meerdere dialecten voorkomen. Verwijzingen daarnaar ontbreken meestal; de dialecten zijn in principe beschreven in hun verhouding tot de standaardtaal, niet in verhouding tot elkaar. Wel beslaan sommige boeken grotere gebieden, zoals het Oost- en West-Brabants, Zuid-Gelders of Midden-Nederland (Utrechts, Veluws, Flevolands en Urks). In deze boeken worden uiteraard de verschillen binnen het gebied beschreven.

Uit de boeken komt naar voren dat hoe verder weg van de Randstad een dialect gesproken wordt, des te meer het over het algemeen verschilt van de standaardtaal. En verder dat de stadsdialecten over het algemeen minder verschillen van de standaardtaal dan de omringende plattelandsdialecten. De

stadsdialecten van de Randstad verschillen dus het minst van de standaardtaal, en sommige stadsdialecten zijn zelfs vrijwel verdwenen: zo verschillen het huidige Leids en Nijmeegs van het Standaardnederlands vrijwel alleen in enkele speciale klanken of een bijzondere intonatie.

Wie na het lezen van de boeken nog meer wil weten, kan terecht op de website van het Meertens Instituut. Hier heeft Marc van Oostendorp een speciale site voor de reeks ingericht (www.taalinstadenland.nl). Deze site bevat onder andere een hoofdstuk uit ieder boek, aanvullingen op de boeken, illustraties, links naar websites met meer informatie over de streek en het dialect, en een geluidsopname van het dialect.

De boeken in de reeks bieden een boeiend overzicht van de taalvariëteiten die binnen het Nederlandse taalgebied worden gesproken. De auteurs zijn er op voorbeeldige wijze in geslaagd het stoffige of carnavaleske imago dat de dialecten lange tijd heeft aangekleefd, af te schudden en een informatieve en aantrekkelijke beschrijving te geven waaruit vooral blijkt dat de dialecten in het bewustzijn van de mensen nog springlevend zijn – waarmee niet gezegd is dat dat ook geldt voor alle dialecten zelf. Daarbij is ieder boek van de reeks geschreven vanuit de kennis, interesse en specialisatie van de afzonderlijke auteur. Iedere auteur plaatst dus zijn eigen accenten, wat het algehele beeld extra levendig maakt. Tezamen hebben de auteurs een indrukwekkend monument voor de Nederlandse dialecten opgericht.

Nicoline van der Sijs, hoofdredacteur

Inhoud

Lijst van illustraties

Voorwoord

Dit boek beschrijft in vier hoofdstukken de taalvariëteiten van achtereenvolgens:

- de IJsselmeerpolders, met daarbij ook de Wieringermeer;
- het voormalige eiland Urk, met korte uitweidingen naar andere Zuiderzeedialecten;
- de Veluwe, de Gelderse Vallei inclusief het Eemland, en het Gooi;
- de provincie Utrecht, met inbegrip van de stad Utrecht.

Globaal gesproken gaat dit deel van de reeks *Taal in stad en land* over het deel van Nederland tussen Afsluitdijk en Amsterdam-Rijnkanaal, of anders (maar niet exacter) geformuleerd: tussen IJsselmeer, Gelderse IJssel en Hollandse IJssel.

De dialecten van niet minder dan vier provincies worden besproken: Flevoland, Utrecht, Gelderland en Noord-Holland. De twee eerstgenoemde provincies worden in hun geheel behandeld, van de twee laatste bespreken we een deel. *Geografisch* vormt dit gebied een eenheid. Er is immers sprake van een aaneengesloten gebied (alleen de Wieringermeer ligt wat excentrisch), dat zich in het hart van Nederland bevindt.

In *talig* opzicht is er minder sprake van een eenheid. Het gemeenschappelijke moet men voornamelijk in negatieve termen formuleren: de taalvariëteiten van dit gebied zijn oost noch west. In hun plaats in het niemandsland tussen de nogal geprononceerde dialectgebieden van Oost-Nederland en

West-Nederland zouden we natuurlijk wel een overeenkomst kunnen zien. De een meer westelijk, de ander meer oostelijk gekleurd, zijn al de in dit boek besproken dialecten in feite overgangsdialecten. Maar de sprekers van het Urks zullen weinig overeenkomsten ontdekken met wat in Lelystad gesproken wordt, en de bewoners van de Veluwe zullen de inwoners van het Utrechtse Wijk C niet gauw als hun taalverwanten zien.

Dat deze dialecten in één boek tezamen worden besproken, is dan ook uitzonderlijk. *Taalkundig* is er wel de minste eenheid tussen de vier dialectgebieden die in dit boek centraal staan. Toch kan men zelfs hier een overeenkomst ontdekken, zij het alweer een negatieve: het zijn de gebieden in Nederland en Vlaanderen waarnaar veruit het minste onderzoek is verricht, en waarover dus ook het minst is gepubliceerd. De IJsselmeerpolders hebben in dit opzicht natuurlijk hun korte verleden tegen. Maar ook Utrecht, met een eerbiedwaardige taalhistorie, is terra incognita in dialectologisch Nederland. In de *Bibliografie der Dialecten van Nederland 1800–1950* van P.J. Meertens en B. Wander (Amsterdam 1958) neemt de provincie Utrecht een schamele tweeënhalve bladzijden in. Ter vergelijking: Groningen en Limburg, die nauwelijks groter zijn en echt niet meer inwoners hebben, kunnen bogen op achtenzeventig respectievelijk zevenenvijftig bladzijden met titels van publicaties over of in hun dialect. Voor de Veluwe is de situatie amper beter dan die in Utrecht. Wanneer in hedendaagse dialectologische publicaties gegevens over de Veluwe opduiken, blijken die altijd weer ontleend te zijn aan een dissertatie uit 1904. Dit proefschrift, Van Schothorsts *Het Dialect der Noord-West-Veluwe*, is weliswaar een uitstekend werk, maar geen enkel boek kan toch zó goed zijn dat het het dialectologisch onderzoek in dat gebied de eerstvolgende honderd jaar overbodig maakt.

Het ontbreken van recente publicaties betekent dat we niet altijd kunnen garanderen dat de beschrijving van een dialect ook geldt voor de huidige stand van zaken. Er kan immers het een en ander veranderd zijn in de vijftig of soms honderd jaar die verstreken sinds de belangrijke publicaties over dat gebied het licht zagen. Soms kon historisch materiaal door hedendaagse dialectkenners geëvalueerd en aangevuld worden; met name de heren K.J. Romkes (Urk) en B.J. Martens van Vliet (Utrecht), die respectievelijk het tweede en het vierde hoofdstuk doornamen, leverden zeer belangrijke informatie, waarvoor ik hen hier hartelijk dank. Maar het lag nu eenmaal niet in de aard van deze onderneming om in al de besproken gebieden uitgebreid

aanvullend onderzoek te verrichten, en daarom kon niet altijd de actualiteit van het dialect op de voet gevolgd worden.

Het gebrek aan materiaal heeft ook consequenties gehad voor de opbouw van dit boek. Ook nu moest er worden geroeid met de riemen die ons ter beschikking stonden. De structuur van de drie laatste hoofdstukken is dan wel hetzelfde, maar de invulling van de structuur is afhankelijk van het beschikbare materiaal (wat trouwens voor al de boeken in deze reeks geldt), en daardoor niet evenwichtig. De ene keer zal het accent liggen op de beschrijving van het klankmateriaal, dan weer is de vormleer uitvoeriger, en/of is er vooral aandacht voor de woordenschat. Een echt buitenbeentje wordt gevormd door het eerste hoofdstuk, dat zelfs de structuur niet met de overige hoofdstukken gemeenschappelijk heeft. De geheel afwijkende taalgeschiedenis van de IJsselmeerpolders noopte ons tot deze afwijkende aanpak.

In al hun verscheidenheid hebben de hoofdstukken toch iets gemeenschappelijks, of liever gezegd: er is iets dat ze geen van alle hebben. Informatie over de zinsbouw zal men in dit boek tevergeefs zoeken, maar eigenlijk ook in alle literatuur die over het behandelde gebied beschikbaar is. De zinsbouw van de Nederlandse dialecten komt in de dialectologie tot op heden maar weinig aan bod, en als de bronnen voor een gebied al beperkt zijn, is de kans dat we iets over de zinsbouw vinden natuurlijk klein.

Als er veel materiaal beschikbaar was (zeker in lexicaal opzicht mag er ook weer niet te hard geklaagd worden), hebben we ook veel buiten beschouwing moeten laten. Binnen de hoofdstukken moest een zeker evenwicht nagestreefd worden tussen de verschillende onderdelen van het dialect, en het boek als totaal mag niet te veel uitdijen, ook al is het besproken gebied qua oppervlakte relatief groot. Bij voorbaat verontschuldig ik mij daarmee voor al datgene dat niet in dit boek is terug te vinden, en spreek ik de hoop uit dat de verwijzingen die door de tekst heen gestrooid zijn als nuttige handreiking naar verdere studie mogen dienen.

1. De IJsselmeerpolders

1.1 Inleiding

De IJsselmeerpolders – waartoe hier ook de Wieringermeer gerekend wordt, hoewel deze ouder is dan het IJsselmeer, en dus eigenlijk een Zuiderzeepolder is – vormen ook dialectologisch gezien een bijzonder deel van Nederland. Bijna overal elders in ons land is het zo dat een bepaald dialect autochtoon is: Twents in Twente, Zeeuws in Zeeland, Utrechts in Utrecht. Dat is het dialect dat daar van oudsher gesproken wordt, weliswaar in de loop van de tijd vele veranderingen heeft ondergaan, maar nog altijd herkenbaar is als van die bepaalde streek. Wie naar zo'n streek toe verhuisde, wist waar hij aan toe was. Zeker in de tijd dat het Nederlands niet algemeen was als omgangstaal, betekende het dat je je aanpaste bij het bestaande dialect. Dat hoefde nog niet in de eerste generatie te gebeuren, maar meestal namen de kinderen wel het dialect over van de streek waar hun ouders zich gevestigd hadden.

Dialectgemeenschappen waren, zeker op het platteland, heel homogeen. Je sprak hetzelfde als de buren, en dat gold niet alleen voor de naaste buren, maar voor iedereen die in hetzelfde dorp woonde: de smid, de winkelier, de stratenveger. Alleen een kleine kaste, die buiten het eigenlijke dorpsgebeuren stond, had zijn eigen dialect, het Nederlands. Die kaste werd gevormd door de burgemeester, de dokter, de dominee en soortgelijke anderen. Maar ver-

der sprak iedereen hetzelfde, plaatselijke of streekgebonden dialect.

In de polders was dat heel anders. Om te beginnen was er al niet zoiets als een 'IJsselmeerdialect'. Wie naar de polder verhuisde, werd niet geconfronteerd met een nieuw dialect waartegen hij zijn oude kon inruilen. In plaats daarvan was er een heel scala van dialecten, waarvan er geen een echt dominant was, althans niet dominant zoals de dialecten dat op het oude land, in de streek van herkomst, waren. Iedereen sprak wat anders, en dat 'wat anders' kon al beginnen bij de buren. Wie bijvoorbeeld uit Friesland naar de Noordoostpolder verhuisde, kon het overkomen dat de buren aan de ene kant Zeeuws spraken, en de buren aan de andere kant Achterhoeks.

Die talige heterogeniteit was het gevolg van een dubbele 'spreidingspolitiek'. Het eerste aspect van die spreidingspolitiek was erop gericht om bewoners uit zoveel mogelijk verschillende herkomstgebieden naar de polder te krijgen. De staat, die de boerderijen maar ook de landarbeiderswoningen in de polder uitgaf, was erop gebrand dat alleen de beste boeren en de beste landarbeiders naar de polders zouden verhuizen. De inpolderingen hadden tenslotte erg veel geld gekost, en nu was het zaak om dat geïnvesteerde geld met een maximum aan rendement (lees: de hoogste opbrengsten graan, aardappelen, etc.) terug te krijgen. De crème de la crème van de Nederlandse landbouw die dit zou gaan klaren, hoefde natuurlijk niet per se uit één en hetzelfde gebied te komen, bijvoorbeeld uit de randgebieden van de polder, die als leverancier van de kolonisten toch zeker voor de hand hadden gelegen (oudere inpolderingen waren ook goeddeels volgelopen met mensen van de rand). Alle gewesten hadden meebetaald aan het gigantische karwei van de Zuiderzeewerken, uit alle gewesten zouden de nieuwe bewoners moeten komen. Hoe groter het aanbod was waaruit de nieuwe krachten gekozen konden worden, des te beter zou de uiteindelijke selectie worden.

Het andere aspect van de spreidingspolitiek betrof de verdeling van de nieuwkomers, eenmaal toegelaten, over de polder. Het zou voor de hand gelegen hebben om bijvoorbeeld alle Brabantse immigranten in en rond één dorp te plaatsen. Niet alleen zou opkomend heimwee zo effectief bestreden kunnen worden, maar ook zou in zo'n dorp volstaan kunnen worden met de bouw van één (katholieke) kerk en één (katholieke) school, in plaats van de drie kerken en scholen die elk dorp nu telt. Omgekeerd kon een Fries dorp het wel zonder katholieke school en katholieke kerk stellen; de enkele Friese katholiek kon wel in een ander dorp ter kerke gaan, of in het geval van het

onderwijs de openbare school voor lief nemen. Het idee van een concentratie van provinciegenoten per dorp is ook wel geopperd. Maar de instantie die met de uitgifte van de boerderijen, arbeiderswoningen en winkelpanden belast was, wilde er niet aan. Zoiets zou kliekvorming maar in de hand werken. In de nieuwe polder moesten de tegenstellingen die het oude land verdeeld hielden, overbrugd worden. Zoals in heel Nederland in de naoorlogse wederopbouwjaren het idee heerste dat alleen in gezamenlijkheid aan een toekomst kon worden gebouwd – de 'doorbraak'-gedachte en de Partij van de Arbeid waren er symbool van –, zo stond ook de kolonisatie van de polders, die zeker voor de Noordoostpolder precies in die wederopbouwjaren viel, in het teken van het over de verschillen heen stappen.

Daarmee waren de verschillen natuurlijk niet weg, ook niet de taalkundige verschillen. Iemand die uit Brabant naar de polder verhuisde, en tot aan die verhuizing alleen maar Brabants had gesproken, had plotseling Zeeuwse en Friese buren, die zich alleen in de eigen streektaal goed konden uitdrukken. Wie naar de polder verhuisde, had tot aan die verhuizing immers vaak alleen maar zijn eigen dialect gesproken. De polderbewoners, merendeels boeren en landarbeiders en hun gezinnen, kwamen van het platteland, en op dat platteland sprak, zeker in de jaren dat de polders gekoloniseerd werden, iedereen altijd dialect.

We kunnen ons de verwarring die dat gaf, gemakkelijk voorstellen. Een huisvrouw vraagt in de groentewinkel om 'wortels' en 'rode bietjes', maar treft een groenteboer die dezelfde gewassen aanduidt als 'peentjes' en 'kroten'. De landarbeider zegt dat hij het 'vooreind' nog moet ploegen: het einde van de akker, waar de ploeg keert. Maar dat heet in de taal van de boer de 'wendakker'. Niet alleen heeft een voorwerp twee (of meer) namen, maar één woord kan ook twee betekenissen hebben. In het allereerste begin gingen twee polderwerkers, een Hollander en een Drent, in een werkkeet schuilen voor een hevig onweer. Na enige tijd steekt de Drent zijn hoofd naar buiten. 'En?', vraagt de Hollander. 'Het wordt minder' antwoordt de Drent. Welgemoed stapt de Hollander naar buiten, maar keert even later foeterend terug: het werd juist slechter. Waar die Drent tegenin bracht, dat hij dat ook gezegd had...

In bovenstaand voorbeeld gaat het om lexicale verschillen; dat zijn verschillen op het niveau van het hele woord. Veel talrijker, en niet minder verwarrend zijn de klankverschillen (fonologische verschillen). Die leiden soms

ook tot spraakverwarring. Een Zeeuwse vrachtrijder die bij een Fries hooi ging laden, vroeg de boer of hij met zijn wel erg hoog opgetaste lading nog wel naar buiten kon. 'Dat kin net' zei de Fries. Wat de Zeeuw niet wist, is dat het Friese *net* niet 'net' is, maar 'niet'. Het kon net niet.

Klankverschillen hoeven niet altijd tot gevolg te hebben dat de zaak vastloopt, maar leiden wel tot het gelijk in een hokje plaatsen van de spreker, en voor wie naar de polder gekomen is met het idee dat de scheidingen die elders bestaan in de polder overwonnen zouden moeten worden, is dat net zo goed een bezwaar.

De vraag is nu wat er met al die verschillen gebeurt. Dat ze blijven voortbestaan is wel erg onwaarschijnlijk; daarvoor zijn ze te zeer ongewenst en onpraktisch. Wie naar het nieuwe land verhuist, past zich aan. Daarin verschilt een verhuizing naar de polder niet van een verhuizing naar Twente, Zeeland of Utrecht. Wel is er een principieel verschil omdat er in de polder geen autochtoon dialect, geen 'IJsselmeertaal', bestond – althans niet op het moment van de kolonisatie. Toen was er sprake van een mozaïek aan dialecten. De vraag wat er met dat mozaïek na één, twee generaties zou gebeuren, is een vraag die al aan het begin van de kolonisatie gesteld is.

1.2 Het taalonderzoek in de IJsselmeerpolders tijdens de kolonisatie

In de late herfst van 1935 werd een schoolfilm vertoond over de aanleg van de toen nog nieuwe Wieringermeer. Wat er in die film te zien was, weten we dankzij een ooggetuigenverslag: beelden van 'keileemgrijpers, gevlochten zinkstukken en water.' De beelden riepen bij deze kijker de vraag op 'wat de psychologische verklaring is van het intense genot, dat wel alle toeschouwers, ook volwassenen, ondervinden bij het zien grijpen en storten van aardmassa's en kleiklompen'. Maar de film gaat verder, met beelden van 'tractoren, golvende korenvelden, wapperend waschgoed in prille dorpen, om te eindigen met een schooldeur die gesloten werd achter leerlingen afkomstig uit bijna alle delen van Nederland.' En dan stelt die toeschouwer een heel andere vraag:

'Hoe zouden de verschillende eigenschappen van bouw, van geest, van spraak, zich gedragen, samengebracht eerst achter de gesloten schooldeur, later wellicht in een

nog inniger verband? Welke eigenschappen zouden standhouden, of zelfs gaan overheerschen, welke zouden wegslinken en ten slotte verdwijnen?'

De toeschouwer die deze vraag stelde, was Louise Kaiser. In 1891 was zij geboren in Medemblik, en zij groeide op in Hoorn. Haar vader was arts, en ook zij zou geneeskunde studeren, maar het vak van arts heeft ze nooit uitgeoefend. Het grootste deel van haar werkzame leven was ze lector in de fonetiek (de wetenschap van de menselijke spraak) aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Een enkele keer kwamen haar medische achtergrond en de fonetiek samen, bijvoorbeeld in een artikel over taalontwikkeling bij jonge kinderen dat ze in 1961 publiceerde in het tijdschrift *Spreekuur thuis*. Dat artikel ondertekende ze met een pseudoniem: L. van Almere. Die naam was niet ontleend aan de huidige polderstad Almere, die al wel vanaf 1958 op de tekentafel stond, maar daar de naam 'Zuidweststad' droeg. Het pseudoniem Almere, en ook de naam van de stad Almere, zijn ontleend aan de oude naam voor de Zuiderzee, voordat die rond de twaalfde eeuw de omvang kreeg die ze tot aan de inpolderingen zou behouden.

Uit de keuze van het pseudoniem Almere blijkt wel een zekere betrokkenheid van Louise Kaiser bij de Zuiderzee, aan wier oevers zij opgroeide, maar die betrokkenheid was al lang voor 1961 duidelijk geworden, om precies te zijn voor het eerst in 1928. Toen voer zij naar het eiland Urk, om daar taalonderzoek te gaan doen. Hier ligt het allereerste begin van het aan de inpolderingen gerelateerde taalonderzoek.

In de jaren twintig van de vorige eeuw begonnen de plannen om de Zuiderzee af te sluiten en in te polderen concreet vorm aan te nemen. In 1918 was de Zuiderzeewet definitief door het parlement geloodst, door de man die het ontwerp al een kleine dertig jaar eerder (!) had gemaakt. In 1891, het geboortejaar van Louise Kaiser, had ir. Cornelis Lely, als chef Technisch Bureau verbonden aan de Zuiderzeevereeniging, zijn plannen voor de inpoldering gepresenteerd, en het zijn deze plannen die – met slechts minimale wijzigingen – tot de huidige dijken en polders hebben geleid.

Bij alle euforie over deze vreedzame vorm van landwinning (net nadat de Eerste Wereldoorlog was beëindigd) waren er ook wel mensen die oog hadden voor de negatieve gevolgen van de inpolderingen. De visserij vreesde voor haar boterham, en anderen zagen de ondergang van de oude en zo vaak als typisch-Hollands afgeschilderde Zuiderzeecultuur: de klederdrach-

ten, de vissershuisjes en taanderijen, de botters en de dialecten. Niet alleen dweepzieke folkloristen, zoals beschreven in de roman *Zuiderzee* van Jef Last, stonden stil bij wat dreigde te verdwijnen, maar ook nuchtere geleerden als de vermaarde dialectoloog G. G. Kloeke, en dus ook Louise Kaiser.

Vanwege deze bezorgdheid trok Kaiser naar Urk. Met een minimale hoeveelheid materiaal kwam zij terug, maar haar belangstelling was definitief gewekt. En wat minstens zo belangrijk was: zij wist ook de belangstelling bij anderen te wekken, waaronder die van de pas benoemde secretaris van de Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW): P. J. Meertens.

In 1930 kreeg die commissie een eigen Bureau, waarvan Meertens voorlopig de enige betaalde kracht was. De opdracht aan Meertens was duidelijk: hij moest langs schriftelijke weg, via het middel van de dialectenquête, in zo kort mogelijke tijd zoveel mogelijk dialectmateriaal uit het hele Nederlandse taalgebied verzamelen. Op die manier konden de dialectkaarten getekend worden waar de dialectologische discussie van dat moment zo'n grote behoefte aan had. Maar al een jaar na de oprichting van de dialectcentrale zat Meertens op de boot voor wat het doel van zijn eerste expeditie in dienst van de Dialectencommissie zou worden: het eiland Urk.

Nu kan het nooit kwaad om langs schriftelijke weg verkregen dialectmateriaal via onderzoek ter plaatse aan te vullen, te controleren en te preciseren. Maar de missie van Meertens naar Urk was van meet af aan omstreden. Kloeke, die van alle geleerden nog wel het meest zat te springen om dialectmateriaal voor zijn theorieën, ontplofte ongeveer toen hij vernam dat Meertens niet avond aan avond woorden en klanken zat te noteren, maar kinderrijmpjes optekende en schedels zat te meten – dat laatste om erfelijke verwantschap met andere Nederlanders (bijvoorbeeld Friezen) aan te kunnen tonen.

Voor het onderzoek had Meertens ook nog een paar onbetaalde studentassistenten (we zitten midden in de crisistijd) meegenomen, die vooral druk in de weer waren met spraakmeettoestellen, een ideetje van de zeer experimenteel ingestelde Louise Kaiser. Eenmaal terug in Amsterdam geloofden de studenten het wel. Ze lieten Meertens' bureau met een grote berg ongeordende gegevens zitten. Er moest een andere volontair aan te pas komen om de gegevens uit te werken, en die volontair was Jo Daan. Net als Louise Kaiser een vrouw, en net als Kaiser legde zij de doortastendheid aan de dag

waar het de heren lelijk aan had ontbroken. Die hadden aan het uitstapje naar Urk toch voornamelijk het idee van een vakantie overgehouden, en Meertens had nog tegen Daan opgemerkt dat de uiteinden van de oorijzers zulke charmante kuiltjes in de wangen van de Urker meisjes drukten, een opmerking die bij Kaiser – aan wie Daan dat vertelde – helemaal in verkeerde aarde was gevallen. Kaiser had reden om kwaad te zijn: zij had als enige haar hoofdstuk (over de fonetiek van het Urks) op tijd af. Daan maakte het hoofdstuk af over de taalkundige kant van het Urks, waar anderen het materiaal voor verzameld hadden, maar er vervolgens niets mee gedaan hadden. Ten slotte verscheen dan toch, onder redactie van Meertens en Kaiser, het boek dat de resultaten van het onderzoek uit het begin van de jaren dertig beschreef. Dat boek heette *Het eiland Urk*, en verscheen in 1942. Urk was toen al drie jaar geen eiland meer.

De namen van Meertens en Kaiser komen we vijf jaar na de expeditie naar Urk weer in combinatie tegen. Op 13 juli 1936 kwam een groep wetenschappers van uiteenlopende pluimage bijeen in hotel Smit te Middenmeer (Wieringermeer). Op de presentielijst zien we bekende namen: Louise Kaiser (zij tekende als laatste), P. J. Meertens en ook Jac. van Ginneken, voorzitter van de al genoemde Dialectencommisie van de KNAW en een soort paus in de toenmalige taalwetenschap te Nederland. Een andere naam is die van H.N. ter Veen, over wie later meer. Verder telt de lijst lokale autoriteiten, zoals burgemeesters, geestelijken, artsen en wijkverpleegkundigen.

De middag in Middenmeer zou enkele maanden later een vervolg krijgen in Hoofddorp, en op die vergadering van 5 november 1936 wordt officieel de 'Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de Drooggelegde Zuiderzeepolders' (SBDZ) opgericht. In de wandelgangen heette die algauw de 'Stichting met de lange naam'. Initiatiefnemer was de Amsterdamse hoogleraar in de sociografie H.N. ter Veen. Deze Ter Veen was vroeger onderwijzer in Hoofddorp geweest, en in 1925 was hij gepromoveerd op de kolonisatie van de Haarlemmermeer. Zijn dissertatie had twee belangrijke inzichten voor de toekomst opgeleverd. Het eerste was dat de kolonisatie van de nieuwe polders niet nogmaals, zoals bij de in de negentiende eeuw (de bloeitijd van het liberalisme) gekoloniseerde Haarlemmermeer, aan het vrije spel van de maatschappelijke krachten mocht worden overgelaten. Destijds mocht iedereen die dat wilde naar de Haarlemmermeer, en daar zocht wat de overheid betreft iedereen het verder ook maar zelf uit. Gevolg was dat de 'struggle for

life' zich in de polder zelf afspeelde, en dat de verliezers, degenen die er niet in geslaagd waren om in de polder een nieuw bestaan op te bouwen, ook maar in de polder bleven zitten: te berooid of te trots om terug te gaan naar waar ze vandaan kwamen. De Haarlemmermeer kende in de kolonisatiejaren een grote verpaupering, die onder meer leidde tot cholera-epidemieën en drankmisbruik. Ter Veen stelde dat de selectie veel beter buiten de polder kon plaatsvinden. De overheid zou zich bij de twintigste-eeuwse polders intensief moeten bezighouden met de vraag wie er naar de polders zou kunnen verhuizen, met andere woorden: wie bij voorbaat door opleiding, kapitaal of levenswandel al een behoorlijke kans van slagen had in de nieuwe samenleving. Dat was niet alleen beter voor de nieuwkomers zelf, maar ook voor die samenleving als geheel. In deze gedachte ligt de oorsprong van de geleide kolonisatie, die er uiteindelijk voor gezorgd heeft dat bewoners uit zoveel verschillende windstreken in de polder kwamen wonen.

Er zit nog een aspect aan het onderzoek van Ter Veen dat gevolgen zou hebben voor de toekomst en de taak van de SBDZ. Bij zijn onderzoek in de Haarlemmermeer was Ter Veen gestuit op enorme lacunes in de gegevens. Bij een volkstelling in de negentiende eeuw bleken er bijvoorbeeld 40% meer inwoners aanwezig te zijn dan volgens het bevolkingsregister het geval zou moeten zijn. Ter Veen wilde de toekomstige onderzoekers deze frustratie besparen: de documentatie van de IJsselmeerpolderbevolking zou van begin af aan feilloos moeten zijn. Dat er onderzoek moest komen, stond vast: er was geen enkele kennis over hoe je een nieuwe polder nu eigenlijk in sociologisch opzicht inrichtte. De SBDZ kon instrumenten leveren voor het daarop gerichte beleid, en naderhand dat beleid ook evalueren.

Onder auspiciën van de SBDZ is veel onderzoek verricht naar die IJsselmeerpolderbevolking, en dat onderzoek betrof de meest uiteenlopende aspecten, waaronder de taal van die bevolking. Er werd ook taalonderzoek verricht naar de rand van de polders, de kust van de voormalige Zuiderzee. Bij de invloed van de rand op de nieuwe polder was het van belang de taal van de randgebieden te kennen. Natuurlijk zou ook de taal van de randgebieden onder invloed van de naastgelegen inpolderingen kunnen veranderen, en ook dan was het van belang om te weten hoe de oorspronkelijke toestand was. Zo verschenen studies over de Friese west- en zuidkust, Elburg, Volendam, Marken, Monnickendam, Edam en Wieringen, en ook van de al genoemde studie over Urk was de SBDZ de uitgever.

Louise Kaiser heeft de oprichting van de SBDZ niet willen afwachten. Al tijdens het zien van de film over de Wieringermeer had zij zich gerealiseerd dat kostbare tijd (namelijk de eerste jaren van de kolonisatie) voorbij was gegaan, en dat er nu geen tijd meer te verliezen viel. Wilde men de ontwikkeling van de taal in de nieuwe polder nauwkeurig in kaart brengen, dan moest er nu iets gedaan worden.

Zo trok Kaiser in de zomer van 1936 met een aantal onderzoekers naar de Wieringermeerpolder, waar ze tot 1939 zou blijven. Ze verrichtte er een onderzoek dat in die tijd zijn gelijke in grootte niet kende: zo ongeveer de hele bevolking werd erin betrokken. Alleen personen boven de 50 jaar, die toen nog nauwelijks in de polder aanwezig waren, bleven buiten beschouwing. Van 15 schoolkinderen had men slechts gebrekkige gegevens, en 165 personen tussen de 15 en 21 jaar bleken moeilijk te bereiken, zodat ook zij buiten het onderzoek bleven. Maar dan rest nog altijd het formidabele aantal van 2.122 informanten van wie de spraakeigenschappen in kaart werden gebracht. Daarvan werd bij 330 sprekers een grammofoonopname gemaakt, en binnen deze groep waren er 130 sprekers bij wie een wasafdruk van het gehemelte werd genomen. Een deelverzameling hieruit, die nog altijd 69 sprekers omvatte, was bereid een kunstmatig gehemelte in de mond te laten plaatsen. Daarmee konden palatogrammen, grafische afbeeldingen van het contact tussen tong en gehemelte bij het spreken, worden getekend.

Eigenlijk, zo kan gesteld worden, deed iedereen die toen in de Wieringermeer woonde, mee aan het onderzoek. Niemand weigerde. Dat kon misschien ook moeilijk, omdat men van deur tot deur ging – van opbellen was toen natuurlijk nog geen sprake – en men wilde natuurlijk niet achterblijven bij de buren die zonet wel hadden meegedaan. Het feit dat auto en telefoon toen nog zo zeldzaam waren, had mede tot gevolg dat de mensen blij waren een gezicht te zien: dat hielp de lange dag in de verlatenheid van de polder te breken.

Wellicht was van belang dat de brief, waarin het onderzoek werd aangekondigd, mede ondertekend was door de lokale autoriteiten. Destijds hadden die meer gezag dan nu het geval is, en voor de polderautoriteiten gold dat in versterkte mate. Zij hadden immers met absolute macht uitgemaakt wie naar de polders mocht, waar men zich moest gaan vestigen, wat voor type boerderij (veeteelt, akkerbouw of gemengd) men kreeg toegewezen, hoe groot die boerderij was, enzovoort. Door de vele activiteiten van de SBDZ

heeft misschien onder de polderbewoners ook wel de mening postgevat dat meedoen aan het bevolkingsonderzoek nu eenmaal bij het wonen in de nieuwe polder hoorde. Er dient bij gezegd te worden dat er ook wel wat tegenover al dat onderzoek stond: de bevolking kreeg een avond aangeboden in de hotels Smit (er was er een in Slootdorp en een in Middenmeer) met een optreden van de violist Nap de Kleijne en de goochelaar Prof. Ben Ali Libi.

Ondanks de enorme hoeveelheid werk die er in de jaren dertig in de Wieringermeer is verzet, bleef de oogst vrij mager. Voor het eerst werden de resultaten van het Wieringermeeronderzoek bekendgemaakt op het Internationale Fonetische Congres dat in 1938 te Gent werd gehouden. In 1940 en in 1949 verschenen twee niet al te dikke boekjes, *Phonotypologische beschrijving van de bevolking van de Wieringermeer*, deel I respectievelijk deel II. Er is ook nog sprake geweest van een derde deel, maar dat is nooit verschenen.

De omvang is beperkt, maar ook inhoudelijk is het verslag van het Wieringermeeronderzoek aan de bescheiden kant. Er worden alleen wat feiten gepresenteerd, nergens vindt men een afgewogen conclusie over de taal van

Kermis in Wieringerwerf, 1991 (foto: H.J. Bastin)

de Wieringermeer, of de kant waar de ontwikkeling van die taal naar toe gaat. Die bescheidenheid blijkt echter met opzet te zijn gekozen. Kaiser vond het in de jaren veertig nog te vroeg om conclusies te trekken, of om harde uitspraken te doen. Eigenlijk, zo stelt ze, heeft ze het vele materiaal verzameld om latere onderzoekers aan vergelijkingsmateriaal te helpen. Wanneer die onderzoekers dan hun materiaal naast dat van Kaiser zouden leggen, kunnen de veranderingen in de taal van de Wieringermeer – de vermenging van al die dialecten die eerst achter schooldeuren, later wellicht in nog inniger verband samenkwamen – duidelijk zichtbaar worden.

Helaas – maar weinig van het toch al spaarzaam gepubliceerde materiaal blijkt voor zo'n vergelijking geschikt. Dat komt vooral doordat doorgaans niet de afzonderlijke klanken van de taal bestudeerd werden, maar de totale manier van spreken. De onderdelen waarop geoordeeld werd, geven dat ook aan: subjectieve snelheid, luidheid, scherpte van articulatie, etc. Het zijn allemaal zaken die in het hedendaagse taalonderzoek nooit meer aan bod komen.

In de jaren vijftig heeft een taalonderzoek in de toen nog jonge Noordoostpolder plaatsgevonden, dat niet qua omvang, maar wel qua opzet met het Wieringermeeronderzoek te vergelijken was. Daar werd ook nog geoordeeld over criteria als snelheid en luidheid, niet alleen door de onderzoekers, maar ook door de geënquêteerden zelf. De oordelen bleken enorm uiteen te lopen, en dat heeft het lot van dit type onderzoek wel bezegeld.

Bij de onderzoekingen in de Wieringermeer en de Noordoostpolder stond in enkele gevallen wel een individuele klank, of combinatie van klanken, centraal, en dan wordt een vergelijking met onze tijd al heel wat beter mogelijk. Zo'n combinatie van klanken is de *sk* aan het begin van woorden waar het Nederlands *sch* heeft, dus: *skitterend, skool, skaap*. In het Wieringermeeronderzoek van de jaren dertig bleek 29,5% van alle onderzochte sprekers wel eens *sk* in plaats van *sch* te zeggen. Hoeveel sprekers uit die groep uitsluitend *sk*, en dus nooit *sch*, zeiden, weten we overigens niet. We weten dus ook niet hoeveel mensen *sch* en *sk* door elkaar gebruikten, laat staan in welke verhouding ze dat precies deden. Niettemin is de uitkomst boeiend genoeg: ongeveer één op de drie Wieringermeerders had destijds moeite met de *sch*.

Ondanks dat veelvuldige voorkomen van de *sk-* in de taal van de Wieringermeer in de jaren dertig meende Meertens dat die *sk*-uitspraak wel geen blijvertje zou zijn. Hij heeft zich vergist. Bij onderzoek in de jaren tachtig,

dat zich over 79 personen in de Wieringermeer uitstrekte, bleken 16 personen, oftewel 20,3% procent, nog altijd soms of steeds *sk-* in plaats van *sch-* te zeggen. In een halve eeuw tijds is het deel van de Wieringermeerbevolking dat moeite heeft met de *sch* dus teruggelopen van bijna dertig naar goed twintig procent: een daling van nog geen tien procent.

1.3 Na de kolonisatie

Er is in de polders nog wel meer, kleinschaliger onderzoek verricht, bijvoorbeeld onder Friezen in de Wieringermeer of schoolkinderen in Oostelijk-Flevoland, maar dat zullen we hier niet uitgebreid behandelen (wie daarover meer wil weten, vindt in paragraaf 1.4 de bronnen). De rest van dit hoofdstuk is voor het grootste deel gewijd aan het hiervoor al kort aangehaalde onderzoek in de jaren tachtig. Dat onderzoek, verricht door de auteur van dit boek, speelde zich behalve in de Wieringermeerpolder ook af in de Noordoostpolder en in het landelijke gedeelte van de polder Oostelijk-Flevoland, dat wil zeggen de gemeente Dronten inclusief de kernen Swifterbant en Biddinghuizen en het uitgestrekte buitengebied, maar exclusief de gemeente Lelystad. We wilden weten hoe al die dialecten uit de begintijd van de polders, toen er nog zo'n Babylonische spraakverwarring had bestaan, zich nu, na verloop van tijd ontwikkeld zouden hebben (voor de Wieringermeer was ruim vijfenvijftig jaar verstreken vanaf het begin van de kolonisatie, voor de Noordoostpolder bijna vijfenveertig jaar en voor Oostelijk-Flevoland bijna dertig jaar).

Daarvoor was noodzakelijk dat er inderdaad een grote spraakverwarring, veroorzaakt door een zeer gedifferentieerde én landelijke herkomst van de bewoners, had bestaan. Om die reden viel Lelystad af: daar komen veel bewoners uit één oord, en bovendien een stad: Amsterdam. Een andere voorwaarde was dat er voldoende tijd sinds de kolonisatie was verstreken, minimaal één generatie, om de nieuwe bewoners de kans te geven zich bij elkaar aan te passen en hun eigen dialect voor iets anders in te ruilen. Om die reden viel Zuidelijk-Flevoland (in de jaren tachtig nog geen twintig jaar in cultuur) in zijn geheel af.

Over bleven dus de Wieringermeer, de Noordoostpolder, en het landelijk gedeelte van Oostelijk-Flevoland, waar de taal van 79 respectievelijk 98 en 59 inwoners, mannen en vrouwen, uit alle generaties en uit alle sociale klas-

sen, werd opgenomen en geanalyseerd. Alleen de oudste generatie in Oostelijk-Flevoland werd buiten beschouwing gelaten; de polder was nog maar zo kort geleden gekoloniseerd, dat deze generatie getalsmatig te weinig aanwezig was om er een betrouwbare steekproef uit te kunnen trekken.

De in totaal 236 sprekers waren in de volgende provincies of polders geboren (zie tabel 1). Daarmee is niet gezegd dat ze ook tot aan hun verhuizing in die provincie hebben gewoond, maar de kans is wel groot, gezien de meestal agrarische achtergrond van de mensen, wat inhield dat ze relatief weinig verhuisden. Die agrarische achtergrond garandeert min of meer ook dat ze tot aan de verhuizing het dialect van die streek gesproken zullen hebben.

Gebied van herkomst	Aantal sprekers
Groningen	22
Friesland	31
Drenthe	20
Overijssel	19
Gelderland	13
Utrecht	1
Noord-Holland (excl. Wieringermeer)	31
Zuid-Holland	13
Zeeland	10
Noord-Brabant	9
Limburg	0
Wieringermeer	30
Noordoostpolder	34
Oostelijk-Flevoland	3

Tabel 1. Herkomst van de sprekers in het taalonderzoek in de tweede helft van de jaren tachtig.

Van al die 236 polderbewoners werd een half uur spraak op de band opgenomen en naderhand geanalyseerd. In het navolgende gaan we in op de resultaten van de analyse voor, achtereenvolgens, de Wieringermeer, de Noordoostpolder en de Flevopolder.

De Wieringermeer

In de taal van de Wieringermeer bleek, als gezegd, de *sk*-uitspraak nog heel regelmatig voor te komen. De Wieringermeer vormt daarmee geen eiland. Als we naar de dialectkaart van de *sk*-uitspraak kijken, blijkt het verschijnsel in het omringende Noord-Holland en in Friesland, aan de andere kant van de Afsluitdijk, ook voor te komen. Dat Friese *sk*-gebied loopt bovendien over de provinciegrens heen en reikt ook een heel eind Drenthe en Overijssel in. Bovendien lijkt het *sk*-gebied zich ook nog eens uit te breiden. De naam van de popgroep *Skik*, uit Zuidoost-Drenthe, toont aan dat ook in dat gebied *sk* gezegd wordt, maar dat is op oudere dialectkaarten nog niet het geval. Buiten dat grote noordelijke gebied is er in Nederland ook nog een klein gebiedje in het zuiden, rond Helmond, waar *sk* wordt gezegd.

Naast de *sk* is er nog een aantal afwijkingen van het Nederlands prominent in de taal van de Wieringermeer aanwezig. *Kennen* in de betekenis van 'kunnen' ('je ken wel horen waar hij vandaan komt') komt in de jaren tachtig bij maar liefst 60% van alle Wieringermeerders voor. *Hij (of zij) heb* in plaats van *hij heeft* ('Hij heb dertig jaar bij dezelfde boer gewerkt') werd bij 53% van alle Wieringermeerders aangetroffen. Dat is veel frequenter dan in de Noordoostpolder en Oostelijk-Flevoland.

	Wieringermeer	Noordoostpolder	Oost-Flevoland
sk	20	14	7
kennen	60	24	24
hij heb	53	20	20

Tabel 2. Percentage sprekers dat een bepaalde 'afwijking' van het Nederlands heeft laten horen gedurende een opname van een half uur spontane spraak, ingedeeld naar woongemeente (polder).

Net als bij de *sk* kunnen we nagaan waar die verschijnselen oorspronkelijk vandaan komen: in welke dialecten ze voorkomen, en door welke sprekers ze dus naar de Wieringermeer zijn gebracht. Nu bestaan er niet voor al die verschijnselen zulke mooie dialectkaarten als voor de *sk*. Maar we kunnen natuurlijk ook kijken naar hoe mensen uit een bepaalde provincie die nu in de polder wonen, spreken. Voor de genoemde verschijnselen zijn de percentages als volgt:

	kennen	hij heb
Groningen	41	14
Friesland	52	19
Drenthe	20	10
Overijssel	21	21
Gelderland	31	31
Utrecht	100	100
Noord-Holland	49	61
Zuid-Holland	46	62
Zeeland	0	20
Noord-Brabant	33	22

Tabel 3. Percentage sprekers dat een bepaalde 'afwijking' van het Nederlands heeft laten horen gedurende een opname van een half uur spraak, ingedeeld naar gebied van herkomst.

Utrecht kunnen we beter even buiten beschouwing laten, omdat het hier maar om één spreekster gaat. Als we dan verder kijken bij welke sprekers het gebruik van *kennen* in plaats van *kunnen* eruit springt (bijvoorbeeld hoger dan 40% scoort), dan zijn dat, in volgorde, de Friezen, de Noord-Hollanders, de Zuid-Hollanders en de Groningers.

Voor het gebruik van *heb* in plaats van *heeft* voeren de beide Hollanden met afstand de ranglijst aan. Hun percentage is twee keer zo hoog als dat van nummer drie, Gelderland.

Voor al de drie genoemde verschijnselen geldt dus dat ze vooral in Noord-Holland veel voorkomen, en (maar dat verschilt per verschijnsel) in één of meer andere provincies: Friesland, Zuid-Holland. Maar Noord-Holland is de constante. De taal van de Wieringermeer als geheel vertoont, waar deze afwijkt van het Nederlands, sterke overeenkomsten met wat in het omringende Noord-Holland te horen is.

Hoe doen trouwens de geboren Wieringermeerders het op deze punten? De percentages in tabel 2 hebben betrekking op telkens de héle polder, kolonisten en ter plaatse geborenen, maar het is ook wel interessant om te zien wat de percentages zijn voor de sprekers die in de desbetreffende polder zijn geboren.

	Wieringermeer	Noordoostpolder	Oost-Flevoland
sk	13	3	0
kennen	50	21	33
hij heb	60	15	0

Tabel 4. Percentage sprekers dat een bepaalde 'afwijking' van het Nederlands heeft laten horen gedurende een opname van een half uur spontane spraak, ingedeeld naar polder van geboorte.

Het eerste wat opvalt, is dat op deze drie verschijnselen de sprekers die in de Wieringermeer geboren zijn, veel hoger scoren dan degenen die in de Noordoostpolder of Oostelijk-Flevoland ter wereld kwamen. Gezien het feit dat de geboren Wieringermeerders zo goed vertegenwoordigd zijn in de totale groep Wieringermeerders (28 van de 79 sprekers) is dat misschien nog niet zo verwonderlijk. Opvallend is wel dat met 50% sprekers die *kennen* in plaats van *kunnen* gebruiken, de geboren Wieringermeerders op het niveau zitten van de 'kopgroep' onder de sprekers die buiten de polder geboren zijn, de Friezen (52%) en de Noord-Hollanders (49%).

Voor *hij heb* zitten die Wieringermeerders met hun 60% maar een fractie onder de Zuid-Hollanders (62%) en de Noord-Hollanders (61%), en ver boven alle andere immigranten in de Wieringermeerpolder. Wat het gebruik van *hij heb* betreft, kunnen we de onderzoeksgroep duidelijk in twee delen opsplitsen: aan de ene kant de sprekers die in de westelijke provincies geboren zijn, van wie meer dan de helft *hij heb* in plaats van *hij heeft* zegt, en aan de andere kant alle anderen, van wie nog niet een kwart zich aan deze praktijk 'bezondigt' (alleen voor de Geldersen ligt dat percentage iets hoger). De geboren Wieringermeerders horen heel duidelijk bij die eerste, westelijke groep. De sprekers die in de Noordoostpolder of Oostelijk-Flevoland geboren zijn, horen duidelijk bij die tweede groep.

De taal van de Wieringermeer, inclusief de sprekers die in de Wieringermeer geboren zijn, draagt dus een heel duidelijk Hollands karakter. Dat laat zich afleiden uit de hiervoor besproken verschijnselen (alhoewel de *sk* en *kennen* in plaats van *kunnen* ook als Friese invloed kunnen worden gezien), maar ook uit andere, hier niet aan de orde gestelde verschijnselen, zoals de ò-achtige uitspraak van de korte *a*, de neiging om de *ei* als *ai* uit te spreken (ook weer bekend van de Friezen), het uitspreken van *ee* als *eej* en van *oo* als

oow en vooral de wat zangerige intonatie, waar de hele Kop van Noord-Holland om bekend staat. Kortom: de taal van de Wieringermeer klinkt Noord-Hollands. Voor veel mensen in de Wieringermeer is er geen verschil hoorbaar tussen de taal van de eigen jeugd en die van, zeg, Schagen, Alkmaar of Den Helder.

De Noord-Hollandse kleur is zeker niet beperkt tot sprekers die Noord-Hollandse ouders hebben. Het Noord-Hollands is kennelijk zo sterk aanwezig in de Wieringermeer, dat ook de kinderen van Groningers, Achterhoekers, Zeeuwen, etc. Noord-Hollandse eigenaardigheden in hun taal zijn gaan overnemen. In de Wieringermeer treffen we de *sk* in plaats van *sch* ook aan bij mensen die het van huis uit helemaal niet geleerd kunnen hebben, omdat er thuis een dialect werd gesproken waarin de Nederlandse *sch* ook een *sch* is, en geen *sk*. Wel is het bijzonder dat de *sk* in deze groep, de van huis uit *sch*-sprekers, significant vaker voorkomt bij mannen dan bij vrouwen. Ook in de jaren dertig werd trouwens al geconstateerd dat de *sk*-uitspraak een 'mannelijk' verschijnsel was. En bij een onderzoek onder kleuters en eersteklassers in Oostelijk-Flevoland, in de jaren zestig, werd weer geconstateerd dat de *sk* onder sprekers die dat niet van huis uit hebben meegekregen, veel meer bij jongens voorkomt dan bij meisjes. Het lijkt er dus op dat jongens veel gemakkelijker dan meisjes een verschijnsel uit een (ander, in dit geval Noord-Hollands) dialect in hun eigen taal overnemen.

De taal van de Wieringermeer na de kolonisatie is als gezegd nogal Noord-Hollands geworden, en dat hangt samen met de demografische opbouw van deze polder. Uit deze provincie zijn in de beginjaren immers de meeste nieuwkomers afkomstig. Bij de volkstelling van 1947, de eerste volkstelling na de inpoldering van de Wieringermeer, blijkt een kwart van alle Wieringermeerinwoners in Noord-Holland – exclusief de Wieringermeer – geboren te zijn. Dat aandeel is zelfs groter dan dat van de autochtonen, dat wil zeggen alle mensen die in de Wieringermeer zélf geboren zijn. Uit Friesland komt in 1947 13,4% van de bevolking, en deze provincie staat na Noord-Holland en de Wieringermeer op de derde plaats als gebied van herkomst. De provincie Groningen levert iets meer dan 10% van alle inwoners (onder wie de bekende familie Mansholt), maar verder blijven alle provincies onder de 10% (tabel 5).

Gebied van herkomst	%
Groningen	10,4
Friesland	13,4
Drenthe	3,0
Overijssel	2,4
Gelderland	3,2
Utrecht	1,0
Noord-Holland (excl. Wieringermeer)	25,3
Zuid-Holland	4,4
Zeeland	7,1
Noord-Brabant	5,0
Limburg	0,2
Wieringermeer	23,8
Noordoostpolder	–
Oostelijk-Flevoland	–

Tabel 5. Herkomst van de inwoners van de Wieringermeer bij de volkstelling van 1947 (meer recente en even nauwkeurige cijfers zijn niet beschikbaar).

Dat er zoveel Noord-Hollanders (en Friezen) in de Wieringermeer zaten, was in strijd met de gedachte van de geleide kolonisatie, maar het is wel verklaarbaar. In de Wieringermeer viel in de begintijd niet veel te kiezen waar het de aankomende bewoners betrof. Verhuizen naar de polder was nu eenmaal niet populair. Mogelijk stond velen het schrikbeeld van de Haarlemmermeer nog voor ogen, waar de kolonisatie op een sociaal drama was uitgelopen. Emigreren, naar een polder of naar de Nieuwe Wereld, zou pas in de naoorlogse jaren echt populair worden, als symbool van durf en ondernemingszin. Daarvóór werden agrarische verhuizers nogal eens gezien als arme stakkers, die het in het gebied van herkomst kennelijk niet hadden weten te redden. In landbouwkundig opzicht speelde de onervarenheid met het boeren op zoute gronden een rol. Daar kwam bij dat men in de Wieringermeer wel de boeren en de landarbeiders had geselecteerd, maar verzuimd had de selectie uit te breiden tot het dienstpersoneel (sluiswachters etc.) en de middenstand. Vanaf het vroegste begin kwam de middenstand vanuit de omringende dorpen zijn handel in de polder uitventen, en toen het erop

aankwam de winkels in de dorpen uit te geven, kon men niet meer om deze mensen heen.

Ondanks de politieke beslissing om alle provincies naar de nieuwe polder te halen (lees: te voorkomen dat alleen de directe buren kwamen) waren het dus toch de Noord-Hollanders die in de beginjaren de grote bulk van de immigratiestroom vormden. Ze bleven nadien ook komen. Toen de kolonisatie voorbij was, dat wil zeggen toen er geen boerderijen en landbouwgronden meer te vergeven waren, daalde de belangstelling van hen die uit verre gewesten als Brabant of de Achterhoek moesten komen (en die niet zelden het vertrek naar de Wieringermeer opvatten als regelrechte emigratie) helemaal tot nul. Maar uit Medemblik, Kolhorn en Hippolytushoef bleef men komen: omdat in de polder werk was, omdat men er een levenspartner had gevonden of omdat er in de polderdorpen gemakkelijk aan goede woonruimte te komen viel. In de jaren zeventig kwamen de Noord-Hollanders van nog verder weg, toen de Wieringermeer ontdekt werd als suburbanisatiegebied op nog geen uur rijden van Amsterdam (als je geluk hebt met de files). Van elke drie gezinnen die in de loop van de tijd naar de Wieringermeer verhuisd zijn, komen er twee uit Noord-Holland.

De Wieringermeerders zijn ook altijd sterk georiënteerd geweest op Noord-Holland. Van alle polders in het Zuiderzeegebied is er geen die zo sterk op het oude land betrokken is geweest als de Wieringermeer. Aanvankelijk was de polder bestuurlijk ingedeeld bij de omringende gemeenten. Na de onderwaterzetting op 17 april 1945 vond 60% van de bevolking kortere of langere tijd onderdak in het omringende gebied. De polder is te klein voor een eigen streekcentrum: voor het ziekenhuis of grotere aankopen moet men naar de grotere plaatsen in de omgeving. Veel mensen trekken ook dagelijks voor hun werk de polder uit, op weg naar bijvoorbeeld de Hoogovens van IJmuiden.

Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat het Noord-Hollandse accent wortel heeft geschoten in de Wieringermeer. Maar dat is dan wel echt het Noord-Hollandse accent, de Noord-Hollandse kleur in de Nederlandse taal, en niet een dialect van Noord-Holland, zoals het West-Fries.

Er werd en wordt in vergelijking met het oude land waar de immigranten vandaan kwamen, toch al weinig dialect gesproken in de polders. Het werd vaak niet opportuun geacht om in de polder, waar lang niet iedereen jouw dialect verstond, dat dialect te blijven spreken. Voor veel polderbewoners

hoorde het dialect bij het oude land, dat ze definitief achter zich hadden gelaten. Soms lopen er haast fysieke taalgrenzen in of langs de polder. In de Wieringermeer vertelde iemand dat na een familiebezoek in Friesland, op de Afsluitdijk bij het bordje 'Noord-Holland', van taal werd gewisseld.

De breuk met het dialect, niet alleen in de Wieringermeer, maar ook (en vaak nog sterker) in de Noordoostpolder en de Flevopolder, was soms radicaal: er zijn gezinnen waarbinnen de kinderen die nog op het oude land waren geboren, in het dialect werden opgevoed – zoals dat toen op het oude land gebruikelijk was – en kinderen die in de polder ter wereld gekomen waren in het Nederlands.

In de jaren tachtig sprak nog een derde van de Wieringermeerbevolking (34%) wel eens de streektaal. Die streektaal kon, behalve een dialect, ook Fries zijn. Dat waren wel overwegend de oudere inwoners van de polder, en bovendien is van belang dat de partner uit dezelfde streek komt als de spreker. Bij een eerder onderzoek, in de jaren zeventig, bleek 63% van alle Friezen in de Wieringermeer nog wel eens Fries te spreken. In de jaren tachtig waren er in het onderzoek in de Wieringermeer tien Friezen betrokken, en maar één sprak met de echtgenoot Fries. Bij alle andere negen was de partner van buiten Friesland afkomstig. Met de kinderen sprak niemand Fries.

De Noordoostpolder

In de Noordoostpolder staat het Fries er veel en veel beter voor. In zijn algemeenheid wordt hier nog meer streektaal (Fries, Gronings, Drents, etc.) gesproken: in de jaren tachtig door bijna de helft (49%) van de bevolking. Dat kan ook samenhangen met het feit dat de Noordoostpolder een iets jongere polder is dan de Wieringermeer, en daarom nog altijd meer inwoners telt die in de beginjaren als kolonist, met het eigen dialect, naar de polder zijn getrokken. Maar niet alleen de kolonisten van het eerste uur spreken hun streektaal. In de zomer van 2000 nam een docent afscheid van het Emelwerda College in Emmeloord, en daarbij werd hij toegesproken door een collega. De Nederlandse toespraak begon met het verhaal hoe de heren elkaar voor het eerst ontmoet hadden ('Jo komme ut Fryslân tink, no dan kenne wy ek wol Frysk praete no?'), en eindigde met een gedicht van Akke Wybenga, in het Fries. Op een scholengemeenschap in Friesland zou zoiets ook heel goed mogelijk geweest zijn, ten zuiden van het Ketelmeer is het ondenkbaar.

Aan het Ketelmeer, zomer 1991 (foto: H.J. Bastin)

Veel Friezen binnen en buiten de Noordoostpolder beschouwen diep in hun hart de Noordoostpolder als een verlengstuk van Friesland. Er bestaat zelfs een Friese naam voor de Noordoostpolder, it Sûderleech, die (net als trouwens de naam Zuiderzee) duidelijk de ligging ten opzichte van Friesland aangeeft. In 1941 stelde een commissie van de Provinciale Staten van Friesland voor om het noordelijke gedeelte van de Noordoostpolder te bestemmen voor Friese boeren. De secretaris van deze commissie, Anne Vondeling (later voorzitter van de Tweede Kamer) bepleitte om de polder in z'n totaliteit met kolonisten uit de randgebieden te bevolken. De economische en culturele overgang tussen het oude en het nieuwe land zou dan niet zo groot zijn.

Het idee om alleen kolonisten uit de randgebieden toe te laten, stond natuurlijk haaks op de door de kolonisatie-autoriteiten gepropageerde visie waarin álle provincies het beste wat ze te bieden hadden, naar de polder lieten gaan. Ook dat is niet gebeurd. In de beginjaren zien we wel degelijk een oververtegenwoordiging van de aan de Noordoostpolder grenzende provincies, al is die niet zo zwaar als in de Wieringermeer (tabel 6).

Gebied van herkomst	1947	1984
Groningen	7,8	4,7
Friesland	14,8	9,4
Drenthe	5,1	4,5
Overijssel	17,1	15,1
Gelderland	4,8	5,8
Utrecht	1,6	2,4
Noord-Holland (excl. Wieringermeer)	12,8	10,8
Zuid-Holland	8,6	5,6
Zeeland	5,0	3,1
Noord-Brabant	7,8	2,4
Limburg	0,7	1,3
Wieringermeer	–	–
Noordoostpolder	13,0	33,5
Oostelijk-Flevoland	–	–

Tabel 6. Herkomst van de inwoners van de Noordoostpolder bij de volkstelling van 1947 (provincie van geboorte) en 1984 (laatste woongemeente; de Wieringermeer is hier bij Noord-Holland gerekend, en Oostelijk-Flevoland bij Gelderland).

Dat er veel Fries in de Noordoostpolder te horen is, komt niet alleen doordat er veel Friezen naar deze polder gekomen zijn, maar ook omdat Friezen meer dan anderen de gewoonte hebben om wanneer ze een andere Fries tegenkomen (en die kans is in de Noordoostpolder niet zo klein) Fries te blijven spreken. Zet twee of meer Friezen bij elkaar en ze zullen in het Fries gaan praten, ongeacht of er anderen bij zijn die dat Fries niet kunnen volgen. Juist vanwege dit ogenschijnlijke gebrek aan respect voor wie het Fries niet verstaat – 'we voelen ons buitengesloten' – wekt dit gedrag nogal eens de irritatie op van andere poldergenoten. Meertens constateerde dat al in de jaren vijftig, en tot op de dag van vandaag is dat nog altijd zo. Is het koppigheid of eigenwaan van de Friezen, dat ze zich niet willen aanpassen ondanks de irritatie die hun gedrag oproept? Zelf zien de Friezen het heel anders. Friezen die met de afkeuring van anderen worden geconfronteerd, antwoorden dat het voor hen eenvoudigweg onmogelijk is, ja soms zelfs 'pijn doet', om tegen een Fries 'Hollands' te praten.

Friezen houden meer dan wie ook vast aan de eigen streektaal, zo blijkt uit de tabel 8, die laat zien welke mensen (ingedeeld naar geboortestreek) zich ook in de polder nog wel eens van de streektaal bedienen.

streektaalgebruik (%)	
Groningen	77
Friesland	84
Drenthe	65
Overijssel	47
Gelderland	69
Utrecht	0
Noord-Holland	36
Zuid-Holland	7
Zeeland	80
Noord-Brabant	33
Wieringermeer	7
Noordoostpolder	18
Oostelijk-Flevoland	0

Tabel 8. Streektaalgebruik in de polders, naar provincie van herkomst.

De getallen in tabel 8 gelden voor de Wieringermeer, de Noordoostpolder, en Oostelijk-Flevoland samen. Wanneer we naar de Noordoostpolder alleen kijken, dan komen de getallen zeker voor de Friezen nog hoger uit dan voor de drie polders (waarvan twee verder van Friesland afliggen) bij elkaar. Bovendien kunnen we kijken naar de situatie waarin het Fries gesproken wordt: met ouders, andere Friezen, partner of kinderen.

	drie polders	alleen Noordoostpolder
Aantal Friezen	31	13
Met ouders	84	92
Met streekgenoten	74	85
Met partner	39	61
Met kinderen	32	54

Tabel 9. Percentage Friezen dat in een bepaalde situatie nog wel eens Fries praat.

In 1991, dus heel kort nadat het hier besproken onderzoek in de polders gehouden werd, publiceerde de *Leeuwarder Courant* een enquête naar het spreken van het Fries die door ruim 7300 lezers was ingevuld. Opvallend is dat de cijfers die uit Friesland werden gerapporteerd, niet hoger liggen dan die van de Noordoostpolder. In taalgedrag wijken de Friezen ten zuiden van Lemmer nauwelijks af van hun taalgenoten in de provincie Friesland; ze spreken hooguit nóg vaker Fries (tabel 10).

Met ouders	72
Met streekgenoten	71
Met partner	61
Met kinderen	49

Tabel 10. Spreken in het Fries, ingedeeld naar conversatiepartner, volgens de enquête van de Leeuwarder Courant (1991).

Met al die Friezen die naar de Noordoostpolder gekomen zijn, en gelet op het feit dat de Friezen onderling nog zo vaak Fries praten, zou je verwachten dat de taal van de Noordoostpolder ook wel een wat Friese kleur heeft. En inderdaad treffen we wel wat frisismen aan in de taal van de jongere, in de polder geboren generatie. *Weg komen* in de betekenis 'vandaan komen' (*waar kom je weg?)* wordt door 27% van de jongeren in de Noordoostpolder gezegd, tegen maar 3% van de jongeren in de Wieringermeer, en zelfs 0% van de jongeren in Oostelijk-Flevoland (hoewel het nooit helemaal uit te sluiten valt dat het in die laatste polder ook wel eens te horen valt). *Weg komen* is overigens niet alleen een frisisme: alle streektalen in Noordoost-Nederland kennen deze woordgroep. Verder zijn sprekers die in de Noordoostpolder geboren zijn, iets meer dan de geboren Wieringermeerders geneigd de *n* aan het eind van woorden zoals *eten*, *lopen*, *denken* te laten horen (11% tegenover 1%). De *ee* en de *oo* spreken ze iets vaker uit als een echte oosterling: met de *ee* van *beer* respectievelijk met de *oo* van *boor* (in 17% respectievelijk 16% van alle woorden; voor de Wieringermeer liggen die percentages met 5% respectievelijk 9% een stuk lager). Dat zijn allemaal verschijnselen die wijzen op een noordoostelijke invloed.

Toch heeft het Nederlands van de Noordoostpolder veel minder een Friese of algemeen-noordoostelijke kleur dan het Nederlands van de Wieringer-

meer een Noord-Hollandse kleur heeft. Daar kunnen een paar oorzaken voor aangewezen worden. Ten eerste is de afstand tussen het Fries en het Nederlands veel en veel groter dan tussen het Nederlands en het Noord-Hollands. Wie met een Noord-Hollands accent praat, weet dat vaak niet eens van zichzelf. Friese elementen in de taal zijn meer opvallend, en kunnen beter onderdrukt worden door wie daar geen prijs op stelt.

Maar er zijn ook een paar buitentalige oorzaken aan te wijzen waardoor de Noordoostpolder veel minder dan de Wieringermeer de taalkleur van de directe omgeving – Friesland, maar ook Urk en Overijssel – heeft aangenomen.

Een eerste verschil tussen de Wieringermeer en de Noordoostpolder is dat de inwoners van de Wieringermeer voor werk, hoger onderwijs, het ziekenhuis en grotere aankopen de polder uit moeten, terwijl Emmeloord voor al deze zaken inwoners uit Urk en een brede strook van Friesland en Overijssel trekt. Dat schept een bepaalde verhouding tussen de inwoners van de Noordoostpolder (met name Emmeloord) en die van het oude land. Daardoor zullen de inwoners van de Noordoostpolder minder dan die van de Wieringermeer geneigd zijn de taal van het oude land over te nemen.

Ten tweede moet opgemerkt worden dat de verhouding tussen de Noordoostpolder en het oude land, en dan met name Urk en het direct aan de Noordoostpolder grenzende deel van Overijssel, wel gekenmerkt werd door een zekere animositeit. Anders dan bij de Wieringermeer bevonden zich rond de Noordoostpolder plaatsen die van de Zuiderzee afhankelijk waren, en daar had men natuurlijk weinig op met het hele inpolderingswerk. In *Van landijs tot polderland* (Amsterdam, 1965) schetst G.D. van der Heide de verhouding tussen Urk en de Noordoostpolder:

'Met zeer gemengde gevoelens, maar overigens met weinig ingenomenheid, heeft de bevolking van het eiland destijds de vordering van de werkzaamheden gadegeslagen. Een deel van de visvijver, mede hun visgronden, werd ingepolderd, ging verloren en zou worden omgevormd tot landbouwgrond. Dit zou betekenen dat een deel van de bevolking zou moeten ophouden met vissen. Niemand kon de gevolgen van de veranderende situatie overzien. (...) De nieuwe polderbevolking, zo zeer agrarisch ingesteld, zo weinig op de hoogte met de situatie van een gesloten eilandgemeenschap, heeft aanvankelijk weinig sympathie gehad voor de Urker problemen, weinig begrip zelfs. Slechts in het overleg in de hogere organen werden bepaalde problemen en

controversen opgelost: de beide bevolkingsgroepen leefden hun tegenstrijdige belangen zonder eigenlijke strijd in een zekere wrevel uit.'

Achteraf kan geconcludeerd worden dat juist Urk de inpoldering goed doorstaan heeft. Aan de Overijsselse kust zijn de gevolgen veel ernstiger geweest. Maar de vraag in hoeverre de aanleg van de Noordoostpolder werkelijk een economische achteruitgang van het oude land tot gevolg heeft gehad, is in dit verband van minder gewicht; belangrijker is dat het tegenstrijdige belang wel degelijk een scheiding van de geesten teweeg heeft gebracht.

Ten derde is de geleide kolonisatie, het streven om alle bevolkingsgroepen in de polder vertegenwoordigd te laten zijn, in de Noordoostpolder veel beter gelukt dan in de Wieringermeer. Na de aanvankelijke aarzelingen tegenover het Zuiderzeeproject, waardoor de Wieringermeer tóch volliep met immigranten uit de nabije omgeving, groeide de belangstelling voor de Noordoostpolder tot zulke proporties, dat een zeer selectief toelatingsbeleid mogelijk was en ook uitgevoerd werd. Daardoor waren de verschillende provincies in deze polder veel meer gelijkelijk vertegenwoordigd. Er kwamen weliswaar veel Friezen en Overijsselaars, maar daarnaast ook substantiële contingenten uit Groningen, Drenthe, Noord-Holland, westelijk-Noord-Brabant en Zeeland. Dat de Friezen zo sterk aan hun eigen Fries vasthouden, heeft voor de poldertaal wat minder betekenis, omdat er naast de Friezen nog zoveel anderen naar de polder kwamen. Het numerieke overwicht van de Friezen en Overijsselaars kwam vooral na het einde van de geleide kolonisatie (in 1962) tot stand, maar toen was de Noordoostpolder al twintig jaar bewoond.

Alleen de eigenaardigheden die in een heel groot aangrenzend gebied voorkomen, hebben de kans gehad om de taal van de in de polder geboren generatie door te dringen. Dat is bijvoorbeeld het al genoemde gebruik van *weg komen* in de betekenis van 'vandaan komen': *waar kom jij weg?* Of *de deur staat los* in plaats van *de deur staat open*. Maar verder klinkt hun taal heel Nederlands, heel ongeaccentueerd, en dat is natuurlijk opmerkelijk.

De generatie die als kolonist naar de polder kwam, heeft het eigen accent van de streek goed bewaard, en aan die mensen kun je nog altijd horen waar ze vandaan komen, ook al wonen ze al meer dan vijftig jaar in de Noordoostpolder. Dat is ook niet verwonderlijk, als we bedenken dat velen tot aan hun komst naar de polder nooit iets anders dan het dialect hadden gespro-

ken. Dan leer je natuurlijk geen accentloos Nederlands meer als je naar de polder komt. Zeker de ouderen zijn ook in de polder vaak dialect blijven spreken. Zulke (relatief) ouderen waren wel te vinden onder de Zeeuwen. Na de de onderwaterzetting van Walcheren in 1945 en de Watersnoodramp van 1953 zijn er in Zeeland versneld ruilverkavelingen uitgevoerd, en toen waren er in deze provincie opeens heel wat boeren over, onder wie vrij veel boeren die ouder waren dan de maximumleeftijd die voor immigratie naar de Noordoostpolder vastgesteld was. De Rijksoverheid vond dat ze naar de Noordoostpolder moesten, de met de uitgifte van de boerderijen belaste instantie wilde dat niet (ze wilde immers zelf bepalen wie naar de polder mocht), en veel Zeeuwen wilden in hun hart ook niet zo heel graag. Eigenlijk zetten ze het Zeeuwse leven in de Noordoostpolder gewoon voort: men bleef de *Provinciale Zeeuwse Courant* lezen, zeker tot in de jaren tachtig was de Zeeuwse klederdracht nog wel aan te treffen, en het Zeeuws bleef gehandhaafd. Zie tabel 8: 80% van de geboren Zeeuwen in de Noordoostpolder spreekt vandaag de dag nog wel eens Zeeuws. En als ze het niet spreken, kun je hun Zeeuwse afkomst nog onmiddellijk horen zodra ze hun mond opendoen.

Maar aan de kinderen en kleinkinderen is de afkomst van de ouders helemaal niet te horen – noch de Zeeuwse afkomst, noch enige andere afkomst. Ook in de beleving van die ouders zelf spreken ze 'zuiver Nederlands'. Als we de taal van de Noordoostpolder wat nader analyseren, komen we dan wel die lichte noordoostelijke trekjes tegen, die misschien in de toekomst wel sterker zullen worden, maar eigenlijk is het toch heel wonderlijk: ouders die vaak zo'n zwaar accent hebben, en hun kinderen die daar niets van overgenomen hebben. Het versterkt een al langer bestaand inzicht in de taalkunde: dat het accent van de ouders niet zo belangrijk is voor wat de kinderen spreken. En het voegt een heel nieuw inzicht aan de taalkunde toe: als kinderen om zich heen maar veel accenten horen, zoals in de Noordoostpolder het geval is, leren ze al die accenten uit de taal te halen, en blijft een min of meer accentloos Nederlands over.

De Flevopolder

Er is eigenlijk maar één gebied in Nederland waar de taal van de jonge, ter plaatse geboren generatie, nog minder dan in de Noordoostpolder sporen van een accent vertoont, ja zelfs zo goed als accentvrij is, en dat is het gebied

aan de andere kant van het Ketelmeer: het landelijke gedeelte van de Flevopolder.

De steden in deze polder, Almere en Lelystad, hebben overigens wel weer een duidelijk accent, en dat is het accent van Amsterdam. Dat is niet verwonderlijk, als we bedenken dat deze steden in de praktijk overloopsteden van Amsterdam zijn geworden, waarvan de bewoners in oorsprong vaak uit Amsterdam afkomstig waren, en daar nu nog veelal werkzaam zijn. Het zijn bovendien duidelijk niet de Amsterdammers uit de grachtengordel of uit Oud-Zuid die naar de poldersteden verhuisd zijn, en ook niet altijd de van allochtone accenten voorziene leden van de onderklasse, maar juist de blanke, niet overdreven welvarende Amsterdammers, die uit buurten komen waar heel veel Amsterdams wordt gesproken. Of werd. Want na alle veranderingen die de Amsterdamse bevolkingssamenstelling doormaakte, lijkt het er vaak op dat het 'typische' Amsterdams tegenwoordig sterker in Almere klinkt dan in Amsterdam zelf. Misschien cultiveert de Almeerder zijn oude accent ook wel, uit verborgen heimwee naar de geboortestad of uit een behoefte aan iets eigens in de anonimiteit van de polderstad.

Dronten, zomer 1991 (foto: H.J. Bastin)

Zo'n eenzijdige samenstelling heeft het landelijke gedeelte van de Flevopolder allerminst. Vanouds werden ook hier weer de strenge regels voor de immigratie opgesteld, bedoeld om te voorkomen dat de polder met immigranten uit de naburige gewesten zou vollopen. Maar waar dat in de Wieringermeer en de Noordoostpolder door de een of andere oorzaak tóch gebeurde, is dat in de Flevopolder veel minder het geval. Uit de aangrenzende regio's als de Veluwe, Utrecht en het Gooi is de animo om naar de polder te verhuizen altijd vrij gering geweest. Alleen uit Overijssel kwam, net als bij de Noordoostpolder, een grote belangstelling om het eens aan de andere kant van de Roggebotsluis te proberen. En verder zijn er in de beginjaren heel veel mensen uit de Noordoostpolder gekomen. Het ging hier vaak om mensen die met de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders meeverhuisden: de kolonisatie van de Flevopolder ving immers aan op het moment dat die in de Noordoostpolder op haar eind begon te lopen, waardoor daar het werk verminderde. Niet iedereen kwam trouwens met de Rijksdienst mee. Er waren ook heel wat mensen die op eigen initiatief kwamen, omdat ze een passie voor pionieren hadden ontwikkeld, en ze er eigenlijk niet veel meer aan vonden op het moment dat een polder af was. Zulke mensen begonnen vaak in de Wieringermeer, verhuisden dan naar de Noordoostpolder en trokken vervolgens naar de Flevopolder. In elk van die polders trokken ze een samenleving uit de allereerste blubber.

Net zoals de Noordoostpolder precies op tijd kwam voor het grote contingent Zeeuwen dat in de eigen provincie overtollig was geworden na de ruilverkavelingen die volgden op de inundatie van Walcheren in 1945 en de Watersnoodramp in 1953, zo kwam de Flevopolder precies op tijd toen de stadsuitbreidingen van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, de havenuitbreidingen van de eerstgenoemde twee plaatsen en de uitbreiding van Schiphol in de jaren vijftig en zestig grote hoeveelheden landbouwareaal in het westen van het land begon op te slokken. Daardoor zijn in de Flevopolder, meer nog dan in de oudere polders, veel boeren uit de onmiddellijke nabijheid van de grote steden neergestreken.

Tabel 11 laat zien waar de inwoners van het landelijke gedeelte van Oostelijk-Flevoland (dat valt samen met de gemeente Dronten, die behalve de gelijknamige hoofdplaats ook de kernen Swifterbant en Biddinghuizen omvat, en een zeer uitgestrekt gebied daartussen) vandaan kwamen in de eerste jaren na de kolonisatie (peildatum 1965) en in de tijd nadat de kolonisatie was afgerond (1984).

Gebied van herkomst	1965	1984
Groningen	5,0	2,0
Friesland	4,5	2,2
Drenthe	3,4	1,5
Overijssel	14,9	6,3
Gelderland	7,9	9,3
Utrecht	0,7	3,2
Noord-Holland	6,7	8,4
Zuid-Holland	4,7	4,7
Zeeland	1,9	0,6
Noord-Brabant	3,4	1,5
Limburg	0,7	3,5
Buitenland/onbekend	0,3	2,8
Wieringermeer	–	–
Noordoostpolder	39,0	–
Flevoland	7,2	54,2

Tabel 11. Herkomst van de bevolking van het landelijke gedeelte van Oostelijk-Flevoland in percentages, 1965 en 1984. Degenen die in de Wieringermeer geboren zijn, zijn verdisconteerd in 'Noord-Holland', degenen die in de Noordoostpolder geboren zijn, vindt men in 1984 terug onder Overijssel én Flevoland: alle inwoners die op 1 januari 1972 (datum van de gemeente-wording) in de gemeente Dronten woonden, zijn bij de telling van 1984 gerekend als afkomstig uit Flevoland.

De zeer gemengde herkomst van de bevolking in de Flevopolder vormt een belangrijk deel van de verklaring waarom de taal in deze polder zo accentloos is geworden. Anders dan in de Wieringermeer, waar de Noord-Hollanders duidelijk dominant waren, en anders dan in de Noordoostpolder, waar de bewoners uit de noordoostelijk provincies oververtegenwoordigd waren, kreeg in de Flevopolder buiten de steden geen enkele groep de kans om alleen al door hun getalsmatige aanwezigheid de taal van de nieuwe polder met hun eigen accent in te kleuren. Ook het feit dat veel boeren uit stadsuitbreidingsgebieden in het westen in de Flevopolder neerstreken, heeft waarschijnlijk een rol gespeeld. Die boeren waren geen typische plattelanders, met een sterk dialectgebruik, maar ze waren van huis uit al vertrouwd met de nogal tegen het Nederlands aanleunende stadsdialecten.

Ook als gebied voor werk, scholen, ziekenhuizen en dergelijke speelt het omringende gebied in de Flevopolder een veel minder belangrijke rol dan in de oudere polders. De Wieringermeerders zijn voor al deze zaken sterk georiënteerd op Noord-Holland. In de Noordoostpolder zien ze daarvoor de bewoners uit het omringende oude land naar zich toe komen. Maar in de Flevopolder liggen de zaken allemaal wat minder eenduidig.

Elke ochtend spoedt een onafgebroken rij auto's zich over de N309 van Dronten naar Lelystad. Wonen in Dronten en werken in Lelystad, Almere of nog verder is heel populair in de polder: ongeveer de helft van de beroepsbevolking in de gemeente Dronten heeft zijn werk buiten deze gemeente. Naar het werk toe verhuizen om zo de dagelijkse gang over die lange en door flitspalen gecontroleerde weg te vermijden, is voor die werkers evenwel geen optie. Het oordeel van de Drontenaren over hun stedelijke buren in de polderhoofdstad is vaak heel negatief. Daar is het overschot van het toch al niet zo fijne Amsterdam gedumpt, zo zeggen ze. Als er dan de vrije keuze is, bijvoorbeeld voor een meubelzaak, een hogere beroepsopleiding of een ziekenhuis, wordt toch maar liever de gang naar Zwolle, Kampen of Harderwijk gemaakt. Ook dat houdt de verhouding tussen het (Amsterdamse) accent van Lelystad en Almere enerzijds, en het oostelijke accent van Overijssel en Gelderland anderzijds, mooi in evenwicht, zodat geen van die accenten kan domineren.

Een heel belangrijke factor in de totstandkoming van het accentloze, bovenregionale Nederlands in de Flevopolder zou echter wel eens niets met migratie en mobiliteit te maken kunnen hebben, maar met het toegenomen belang van de standaardtaal als gesproken taal in onze samenleving in het algemeen, bijvoorbeeld door de opkomst van de radio en de televisie. De Wieringermeer is gekoloniseerd in de vooroorlogse jaren, toen de radio op het platteland nog nauwelijks een rol van betekenis speelde. In de Noordoostpolder, in en vlak na de oorlog gekoloniseerd, begon dat al te veranderen. Maar in de Flevopolder, waarvan het oostelijke gedeelte eind jaren vijftig en in de jaren zestig in cultuur werd gebracht, was de radio al heel algemeen. In 1963 waren er meer dan drie miljoen radio's in Nederland, en dat betekende dat zo ongeveer elk huishouden wel over zo'n apparaat kon beschikken. Meer nog dan de kwantiteit is de kwaliteit van belang. In de jaren zestig kwam ook de FM-band op, waardoor de stem van de radiospreker klonk alsof deze zich in dezelfde ruimte als de luisteraar bevond. En in

die jaren verscheen ook de op batterijen werkende transistorradio, waardoor het luisteren niet alleen beperkt bleef tot de avonduren in de huiskamer, maar de hele dag door kon: ook in de keuken, in de schuur van de bollenpellers en buiten op het land. De stem van de radio werd werkelijk een geïntegreerd onderdeel van het heel gewone, alledaagse leven. Wie van het platteland kwam, en zich tot dan toe voornamelijk in het dialect had uitgedrukt, had aan de radio opeens een subtiele, en bijna onbewust aanwezige gids op het gebied van de accentloze uitspraak van de Nederlandse standaardtaal. Werd die gids ook altijd gevolgd? We kunnen dat nagaan door de uitkomsten van een onderzoek naar de taal onder Flevolandse jongeren, dat verricht is in de jaren negentig, te vergelijken met een onderzoek naar de taal op de Nederlandse radio gedurende de twintigste eeuw. De jongeren zijn in de polder geboren en getogen, en hebben dus niet van elders een accent meegenomen.

Neem om te beginnen de *ee*, dus de klank die voorkomt in het woord *beet*. In het Nederlands kunnen we daarvan ruwweg drie uitspraakvarianten onderscheiden. De eerste variant geven we met het fonetische teken [e] aan. Het is een 'monoftongische' klank, dat wil zeggen dat de klank bij het uitspreken helemaal niet verglijdt en op de luisteraar zeer 'zuiver' overkomt. Deze [e] is bijvoorbeeld in het Twents te horen, maar ook in het Nederlands dat door de Twenten gesproken wordt, en die uitspraak van de *ee* is ook heel bekend uit het Standaardduits. In de tweede variant is wel een lichte verglijding te horen. Die lichte verglijding gaat in de richting van de *i* of de *j*, en daarom noteren we fonetisch ook een klein *i*-tje achter de *e*: [e^{i}]. De derde variant, ten slotte, is al een echte diftong: na de *e* is een duidelijke *i* of *j* hoorbaar, en daarom noteren we deze klank ook als [ei]. Deze klank is bekend uit het Randstad-plat, en het is ook de gebruikelijke uitspraak van de *ee* in het Engels.

In tabel 12 is te zien hoe de verhoudingen voor de verschillende *ee*'s lagen bij jongeren in Oostelijk-Flevoland in een onderzoek uit 1997, en bij het Nederlands dat op de radio te horen was in drie verschillende jaren: 1965, 1980 en 1993.

variant	O.-Flevoland	radio 1965	radio 1980	radio 1993
[e]	37	24	1	1
[e^i]	60	69	58	39
[ei]	3	7	41	60

Tabel 12. Realisaties van de ee (in percentages).

Het blijkt dat iets meer dan een derde van alle *ee*'s bij de Flevolandse jongeren wordt uitgesproken als een monoftong, dus als [e]. Een groot deel van alle monoftongen komt overigens voor voorafgaand aan een *r*. Sprekers die normaal gesproken de *e* wat verglijdend, diftongisch laten klinken, spreken de *ee* vaak niet-verglijdend uit wanneer die gevolgd wordt door een *r*. Men kan dat bij zichzelf nagaan door eerst het woord *beet* uit te spreken, en dan het woord *beer*, en te letten op het verschil tussen de beide *ee*'s. Om die reden is in het onderzoek naar de radiotaal elke *ee* die zich voor een *r* bevindt buiten beschouwing gelaten. Zouden we datzelfde doen voor de taal van de Oost-Flevolandse jongeren, dan daalt het percentage niet-verglijdende [e]-s van 37 naar 22: ongeveer gelijk aan de radiotaal van 1965. Op het niet onbelangrijke punt van de *ee* (het is een klank die vaak voorkomt in het Nederlands en die, zoals we eerder gezien hebben, nogal wat variatie kan vertonen), is de taal van de jongere, ter plaatse geboren generatie in het Flevoland van de jaren negentig identiek aan de taal zoals die weerklonk op de radio in de jaren zestig: de tijd waarin hun polder gekoloniseerd werd, en duizenden dialectsprekers opeens moesten overschakelen op het Nederlands.

Niet altijd is de overeenstemming tussen radiotaal en poldertaal zo mooi te zien. Nemen we een andere klank met veel variatie in het Nederlands, de *ei* (ook geschreven als *ij*). Behalve als [ei] kan die ook uitgesproken worden als [èè] (onder anderen Hagenaars hebben daar een handje van) of als [ai], en soms zelfs [aai] (de Friezen spreken de *ei* zo uit). Daarnaast zijn er nog talloos veel andere manieren om de *ei* uit te spreken, en die vatten we dan samen in de restcategorie. In tabel 13 is de verdeling van de uitspraakvarianten over de polderjongeren en de radio te zien.

variant	O.-Flevoland	radio 1965	radio 1980	radio 1993
[ei]	65	65	85	83
[èè]	1	0	0	0
[ai]/[aai]	34	0	0	0
rest	1	35	15	17

Tabel 13. Realisaties van de ei (in percentages).

Wat betreft de uitspraak [ei] stemt de taal van de Flevolandse jongeren weer prachtig overeen met die van de radio in de kolonisatiejaren: in twee derde van alle woorden die in het Nederlands met *ei* of *ij* worden geschreven. Maar onze aandacht wordt vooral getrokken door de [ai]/[aai], die in 1997 het overige derde van de polderjongerentaal voor zijn rekening nam, maar die zelfs in 1993 nog niet op de radio te horen was. Inmiddels is dat wel volop het geval, en die [ai]/[aai] heeft zelfs een eigen naam gekregen: Poldernederlands. Het begrip 'polder' in deze samenstelling slaat overigens niet specifiek op een IJsselmeerpolder of een andere polder, maar is ontleend aan het (sociaal-economische) 'poldermodel'.

Afgezien van de [ai] lijkt de taal van de Flevopolder sprekend op de taal van de radio, en voor de meeste Nederlandstaligen is die radiotaal (voor zover er tenminste niet een popzender te horen is) het toonbeeld van de 'zuivere', dat wil zeggen accentloze uitspraak van het Nederlands. In de Flevopolder is bij de jongere generatie dat zuivere Nederlands te horen, maar dat is nog allerminst een bekend feit. Vraag een Nederlander waar het zuiverste Nederlands wordt gesproken, en in negen van de tien gevallen luidt het antwoord: in Haarlem. Het antwoord is op zijn zachtst gezegd verbazingwekkend voor wie zijn oor wel eens in Haarlem te luisteren heeft gelegd, en in die vorm mist het ook elke wetenschappelijke basis. 'Haarlem' gaat terug op een opmerking in een boek dat overigens wel degelijk voor de dialectwetenschap van groot belang is, het *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* van de Leeuwarder (maar later in Haarlem woonachtige) arts Johan Winkler. Winkler publiceerde zijn boek, een overzicht van de dialecten die in ons land en taalkundig aanverwante gebieden werden gesproken, in 1874. Dat was de tijd waarin de dialecten in Nederland als spreektaal plaats gingen maken voor een nieuwe omgangstaal: het Nederlands. Tot dan

toe was het Nederlands hoofdzakelijk schrijftaal geweest, en de nieuwe elite, die het Nederlands ook graag wilde spréken, oriënteerde zich voor zijn uitspraak dan ook volledig op de geschreven taal, die in de spraak klakkeloos geïmiteerd werd. Volgens Winkler waren verhoudingsgewijs nergens in Nederland zoveel mensen te vinden die het geschreven Nederlands gingen spreken als juist in zijn woonplaats Haarlem. Hoe hij daar precies bij kwam, weten we niet, maar we weten wel dat die opmerking in een verdraaide vorm ('in Haarlem wordt het mooiste Nederlands gesproken') op een gegeven moment in de schoolboekjes terecht is gekomen, en vandaar zijn opmars begon als populaire wijsheid. Daarbij is het saillant dat Winkler die imitatie van de schrijftaal in de gesproken taal nu juist allesbehalve mooi vond; de taal werd er volgens hem gekunsteld door, en het was weer typisch iets voor aanstellerige vrouwen – en welke vrouw is dat niet, zo voegde hij eraan toe.

Ook al heeft Winkler dan nooit gezegd dat in Haarlem het mooiste Nederlands werd gesproken, dan nog blijft het wel intrigerend waar dat zuivere Nederlands dan wel te horen zou zijn. Lange tijd luidde dat antwoord: overal en nergens. Elke stad en elk dorp in Nederland kent sprekers die zo accentloos zijn, dat hun afkomst niet verraden wordt. Doorgaans zijn dat de hoger opgeleide sprekers. Daarnaast is er in elke stad en elk dorp een veel groter deel van de bevolking dat die afkomst wel degelijk in de vorm van een lokaal of regionaal accent laat horen. Dat zijn dan veelal de mensen met een lagere opleiding. En nu is het frappant dat in de Flevopolder, althans het landelijke gedeelte, óók de mensen met een lagere opleiding accentloos spreken. In dat opzicht is Dronten het Haarlem van de eenentwintigste eeuw; op de vraag waar het zuiverste Nederlands wordt gesproken, kan voortaan met wetenschappelijke betrouwbaarheid het niet-stedelijke gedeelte van de Flevopolder als antwoord gegeven worden.

Dat ook de lagere klasse accentloos Nederlands spreekt, is nog niet eerder vertoond. In zekere zin weerspiegelen de kolonisaties in Nederland de positie van de standaardtaal. In de negentiende eeuw begon die aarzelend aan de nieuwe functie van algemeen gesproken omgangstaal, het eerst in de grote steden in het westen (Haarlem!). Het platteland sprak in die tijd nog volop dialect. Dat gold ook voor delen van het platteland die toen net bewoond raakten: in oudere, negentiende-eeuwse kolonisaties, zoals de veenkoloniën langs de oostgrens of de Haarlemmermeerpolder, heeft het Nederlands als

spreektaal zich niet ontwikkeld. Daar is gewoon een dialect ontstaan dat ofwel naadloos aansluit bij de omgeving, ofwel naadloos aansluit bij waar de meerderheid van de kolonisten vandaan kwam (en dat was vaak de naaste omgeving). In de Wieringermeer is dat eigenlijk ook nog zo. Pas in de Noordoostpolder was het voor gewone kolonisten, boeren en landarbeiders, mogelijk om hun dialect in te ruilen tegen het Standaardnederlands.

In de loop van de twintigste eeuw is het dialect ook op het platteland als gewone spreektaal doorgebroken. Weliswaar wordt er nog dialect gesproken, maar dan door mensen die zich ook heel goed in het Nederlands kunnen redden, en die ook niet aarzelen om dat te doen waar het gewenst of noodzakelijk is. De Flevopolder laat zien hoe oppermachtig de standaardtaal als gesproken taal in de tweede helft van de twintigste eeuw geworden is, bijvoorbeeld omdat zij voortdurend via radio en televisie tot ons komt. Dit bovenregionale, accentloze Nederlands is er in de laat-twintigste-eeuwse droogmakerij van de Flevopolder in geslaagd het autochtone, door iedereen gesproken 'dialect' te worden, en daar de plaats in te nemen die in de oude droogmakerijen nog door het traditionele, streekgebonden dialect ingenomen werd.

1.4 Literatuur

Het in de jaren dertig gehouden onderzoek in de Wieringermeer is beschreven in L. Kaiser, M. van der Toorren en J. Boon, *Phonotypologische beschrijving van de bevolking van de Wieringermeer I* (1940) en L. Kaiser, *Phonotypologische beschrijving van de bevolking van de Wieringermeer II* (1949). Beide werken verschenen in Alphen aan den Rijn bij de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de Drooggelegde Zuiderzeepolders. De citaten aan het begin van paragraaf 1.2 komen uit de eerste bladzijde van het eerstgenoemde werk. Verder is voor deze paragraaf gebruikgemaakt van mijn artikel 'Louise Kaiser als dialectologe', *Taal en Tongval* 44 (1992), p. 1–14. Het Noordoostpolderonderzoek van de jaren vijftig waar aan het einde van paragraaf 1.2 sprake van is, werd beschreven door P.J. Meertens (hij leidde dat onderzoek) in de artikelen 'De ontwikkeling van de taal in de drooggelegde en droogkomende Zuiderzeepolders' (*Het Gemenebest* 13 (1953), p. 357–378) en 'Sprachforschung im Noordoostpolder der Zuiderzee' (*Zeitschrift für Mundartforschung* 26 (1958), p. 239–256), en door

M.Ch. van de Ven in het boek *Taal in Noordoostpolder* (Amsterdam, SBDZ, 1969). Het onderzoek in Oostelijk-Flevoland in de jaren zestig staat beschreven in Jo Daan en H. Heikens, *Dialectresistentie bij kleuters en eersteklassertjes* (Amsterdam: SBDZ, 1976); het onderzoek onder Friezen in de Wieringermeer in de jaren zeventig is het onderwerp van A. Feitsma, 'Taalgedrag en taalbesef bij friezen in de provinsie Friesland en in de Wieringermeer' (*Akten des V. Internationalen Germanisten-Kongresses Cambridge 1975* (onder redactie van L. Forster en H.-G. Roloff), Bern/Frankfurt a.M.: Lang, 1976, p. 193–199). Paragraaf 1.3, *Na de kolonisatie,* is voor wat het onderzoek in de jaren tachtig betreft gebaseerd op mijn dissertatie *Het Nederlands van de IJsselmeerpolders* (Rijksuniversiteit Leiden 1992). Het onderzoek naar invloed van de radio op de poldertaal in de jaren negentig is te vinden in mijn artikel 'Taalontwikkeling in een nieuwe polder; de radio als uitspraakgids?', verschenen in *'Tot deffensie van de Zuyderzee', Cultuur Historisch Jaarboek voor Flevoland* (red. G.H.L. Tiesinga) 1999, Lelystad: De Twaalfde Provincie, p. 71–83.

2. *Urks*

2.1 Inleiding

Aan het begin van de Noordoostpolder (of aan het eind, net hoe je het bekijkt), rijst het vlakke polderland opeens omhoog en ligt op een oude keileembult het voormalige eiland Urk. En zoals de taal van de omringende gewesten amper van invloed is geweest op het Nederlands van de Noordoostpolder, zo is dat tamelijk accentloze Nederlands van de Noordoostpolder van geen enkele invloed op de taal van Urk. Hier vinden we nog een van de weinige plaatsen waar het dialect echt onbedreigd lijkt, waar iedereen met elkaar steevast dialect spreekt, en bovendien een dialect dat, net als de dialecten van bijvoorbeeld Schiermonnikoog, Hindeloopen of Vriezenveen, heel sterk afwijkt van alles wat er in de omgeving gesproken wordt. Waar bovendien andere dialecten steeds meer zijn gaan lijken op de dialecten van de omgeving, en in plaats van het plaatselijke patois een breed regiolect gaan vormen, is het Urks (in het lokale dialect: *Urkers*) in de loop van de twintigste eeuw steeds meer op zichzelf komen te staan. Het voormalige eiland, dat in de voorbije eeuw van drie provincies deel uitmaakte, is in zijn taal niets van het eilandkarakter kwijtgeraakt.

2.2 Klanken

Het Urks kent de volgende klinkers:

Klinker	*komt voor in de Urker woorden:*	*Ned. vertaling*
a	panne, arg	pan, erg
aa	klaver, aand	klaver, hand
e	bedde, ledder	bed, ladder
èè	dèèt, èègen, èènde, skèèf	duit, eigen, eend, schaaf
i	binnen, rik, lins	binnen, rijk, lens
ee	leven, kregen	leven, krijgen
ie	niet, wiend, iesen, wieten	niet, wind, hijsen, weten
iê	biêr, biên, liêm	bier, been, lijm
ò	kop, ebrocht	kop, gebracht
òò	lòòt	laat
ó	bót, drók	bot (vis), druk
óó	blóót, góón	bloot, gaan
oe	bloem, moend, voegel	bloem, mond, vogel
oê	bloêd, gewoênte, ebloêzen	bloed, gewoonte, geblazen
ù	ùrten, bùrgen, kùrk	erwten, borgen, kurk
uì	Kluìsien, fluìt	Klaasje, fluit
u	grut, drumpel, zulver, zunde, dukken, evullen	grut, drempel, zilver, zonde, duiken, gevallen
eu	deuk, beugen, eulie	deuk, buigen, olie
uu	duvel, bugel, genugen, vuul, ekuund, emuugd	duivel, beugel, genoegen, veel, gekund, gemogen
uû	betuûterd, buûrman, bruûr, kuûper, spuûlen	beteuterd, buurman, broer, koper, spelen

Het bovenstaande overzicht is ontleend aan T. de Vries, *Leven en Taal van het eiland Urk* (Kampen 1992), p. 61–66, maar de spelling is hier aangepast aan het schema dat voorkomt in *Honderd jaar stadstaal* (red. J. Kruijsen en N. van der Sijs, Amsterdam 1999). In de volgende gevallen kent het Urks een van de 'Stadstaalspelling' afwijkende schrijfwijze:

Stadstaal	*Urks*
èè	ea (ea is ook in Overijssel zeer gebruikelijk)
iê	îe
ò	o
òò	ao (ao is ook in Overijssel zeer gebruikelijk)
óó	oo
oê	ôe
èù	uì
uû	uu

Door naar de Nederlandse vertalingen van de Urker woorden te kijken, wordt duidelijk welke Nederlandse klanken zoal aan de Urker klanken beantwoorden. Van elke correspondentie is telkens maar één voorbeeld genomen. Meer voorbeelden zijn te vinden in het genoemde werk van De Vries.

Belangrijk in het Urks is de tegenstelling kort–lang, omdat met het lengteverschil een betekenisverschil samenhangt: *kiek* betekent 'kijk', *kiêk* (met de lange variant) betekent 'keek'.

Het Urks kent de volgende tweeklanken: *ei, ai, ui, au* en *ou.*

Op het gebied van de medeklinkers wijkt het Urks, net als de meeste Nederlandse dialecten, niet sterk van het Nederlands af. De *sk* aan het woordbegin is nog altijd niet (gedeeltelijk) geassimileerd tot *sch,* maar klinkt nog steeds als *sk* (*skool* 'school', *skuur* 'schuur'). Urk behoort tot het conglomeraat van dialecten in West-Overijssel en langs de Zuiderzee waar de *h* niet wordt uitgesproken. Incidenteel optredende *h,* ook in woorden die in het Nederlands met een klinker beginnen, moet worden toegeschreven aan invloed van het Nederlands. Met andere Zuiderzeedialecten, maar ook met heel andere dialecten en met oudere taalfasen van het Nederlands deelt het Urks het verschijnsel dat *nd* tot *ng* wordt: *enkanger* (elkander), *onger* (onder), *kiengeren* (kinderen).

2.3 Woordvorming

a. Meervouden

Er zijn in de meervoudsvorming geen verschillen met het Nederlands, behoudens de volgende gevallen:

- wegval van *d* in: *brood – broon, blad – bloon, dròòd* ('draad') – *droon* (incidenteel dubbel meervoud *droons*); *gebod – geboon, klied* ('kleed') – *klien* of *klieren* (dus niet: *bloderen, kliederen*)
- meervoud *-luien* in: *man – manluien, visser – visserluien, frommes* ('vrouw') – *frolluien*
- dubbel meervoud: *koe – koenen*
- van het Nederlands afwijkend *s*-meervoud: *ketting – kettings, spòò* ('spade') – *spòòs, skoe* ('schoen') – *skoes, tie* ('teen') – *ties, knie – knies, mòòt* ('maat, vriend') – *mòòs.*

b. Verkleinwoorden

Het Urks kent de volgende verkleinwoorduitgangen:

- *tjen*: als het grondwoord eindigt op een klinker (ook de sjwa), of als het eindigt op een *r*, een *l*, of een *n* en de voorafgaande klinker lang is.

knie	knietjen	'knietje'
kanne	kannetjen	'kannetje'
blòòr	blòòrtjen	'blaartje'
pòòl	pòòltjen	'paaltje'

- *etjen*: als het woord eindigt op *l, r, m* of *n* en de voorafgaande klinker kort is.

knol	knolletjen	'knolletje'
dam	dammetjen	'dammetje'

- *jen*: als het grondwoord eindigt op *t* (ook gespeld als *d*)

snuut	snuutjen	'snuitje'
wiend	wiendjen	'windje'

- *pien*: als het grondwoord eindigt op een *m* en de voorafgaande klinker lang of een sjwa is:

kraam	kraampien	'kraampje'
bessem	bessempien	'bezempje'

- *ien*: in alle andere woorden

dief	diefien	'diefje'
skaaf	skafien	'schaafje'

(De voorbeelden zijn ontleend aan *Leven en Taal van het eiland Urk*, p. 71 e.v.).

Net als de stad Vollenhove, Overijssel ten zuiden van het Zwarte Water en het aangrenzende deel van de Veluwe kent het Urks umlaut in de verkleinwoordvorming. Dat betekent dat bij de verkleinwoordvorming niet alleen een uitgang aan het grondwoord wordt gehecht, maar dat ook nog eens de beklemtoonde klinker van het grondwoord verandert, om precies te zijn: van een achtermondklinker tot een voormondklinker wordt.

bak	bekkien	'bakje'
raam	rimpien	'raampje'
kòp	köppien	'kopje'
bók	bukkien	'bokje'

In het geval van *rimpien* zien we niet alleen umlaut, maar ook verkorting. Verkorting van lange klinkers in het proces van verkleinwoordvorming komen we ook bij andere klinkers wel tegen:

eus	ussien	'huisje'
peep	pippien	'pijpje'
keend	kiendjen	'kindje'
stiên	stientjen	'steentje'
koê	koetjen	'koetje'
muûr	muurtjen	'muurtje'

c. Persoonlijke voornaamwoorden

In onderwerpspositie

Nederlands	*Urks*
ik	ik, ikke ('k)
jij	jie (je)
hij	ij
zij (enkelvoud)	zie (ze)
het	et, 't
wij	wij (we, m'n)
jullie	julie
zij (meervoud)	zulie, zie (ze)

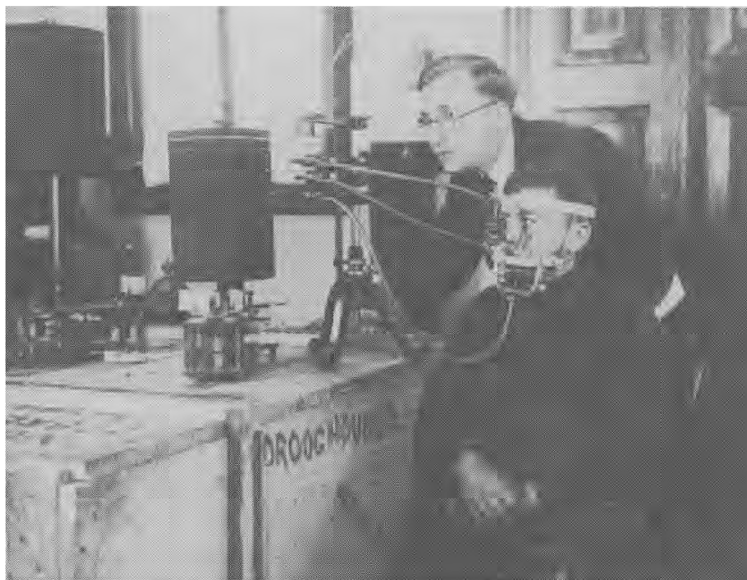
Tussen haakjes staan de onbeklemtoonde woorden. *IJ* en *julie* kunnen zowel beklemtoond als onbeklemtoond gebruikt worden, *et* en *'t* komen alleen in onbeklemtoonde vorm voor.

In niet-onderwerpspositie (meewerkend of lijdend voorwerp):

mij	mij (m'n)
jou	joe (je)
hem	em
haar	eur
het	et
ons	oens
jullie	julie
hen, hun	eurlui ('rlui)

Tussen haakjes staan weer de onbeklemtoonde woorden. Dat zijn ook de wederkerende voornaamwoorden. *Em* is zowel beklemtoond als onbeklemtoond, en ook wederkerend voornaamwoord. Het wederkerend werkwoord bij *zie* (enkelvoud) is *'r*, en bij *et* is dat *em*. *Julie* heeft als wederkerend voornaamwoord *jelui*. Naast *'rlui* komt ook voor *d'rlui*.

Volgens *Het eiland Urk* (1942) was er destijds geen verschil tussen het enkelvoud en het meervoud van de tweede persoon: in beide gevallen kon *jie, joe*

Dialectonderzoek in het catechesatielokaal te Urk in de zomer van 1931. Met het 'toestel van Zwaardemaker' wordt de kaakbeweging, bovenlipstulping en mondbodemspanning bij het uitspreken van de klanken geregistreerd. (foto: J. Benders)

of *je* worden gebruikt. Opmerkelijk is verder nog wat Jo Daan hierover zegt: 'Menschen die altijd Urksch spreken zeggen ook *Jie* en *Joe* in het gebed.' Ook uit andere dialecten is bekend dat in de intimiteit van het persoonlijke gebed dialect werd gebruikt, terwijl dat in andere gewijde situaties taboe was. Dialect in de kerk, in de bijbel of in het geestelijke lied werd in de oren van veel dialectsprekers een vorm van blasfemie. In onze tijd begint dat onder invloed van de dialectrenaissance weer te veranderen. IJveraars voor het dialect stellen terecht dat het dialect niet minder is dan de standaardtaal, en in principe ook in alle domeinen gebruikt zou moeten kunnen worden waar nu nog de standaardtaal het alleenvertoningsrecht heeft. Het laatste te veroveren bolwerk in de strijd voor het dialect is wel de kerk en de bijbel. Pas als ook daar het dialect geaccepteerd wordt, kunnen we spreken van een volledige emancipatie van de streektaal. Maar nog lang niet alle dialectsprekers en dialectgebieden, en zeker nog lang niet alle kerkgenootschappen, zijn al zo ver.

d. Bezittelijke voornaamwoorden

Nederlands	*Urks*
mijn	meen
jouw	joen
zijn	zeen
haar	eur
ons	oenze
jullie	juluier, je
hun	eurluier

Anders dan in het Nederlands verliest *oenze* ('onze') alleen de *e* als het volgende woord met een klinker begint (*oens eus*, 'ons huis'), en dus niet voor élk onzijdig zelfstandig naamwoord (vergelijk *oenze klied* 'ons kleed').

e. Aanwijzende voornaamwoorden

Nederlands	*Urks*
deze	disse
die	die
dit	dit
dat	dat

De vragende voornaamwoorden zijn *wiej*, *wat* (zelfstandig), *wellek*, *welleke*. *Wafferen* of *wafferiene* ('wat voor een') wordt zelfstandig gebruikt. De betrekkelijke voornaamwoorden zijn *die* en *dat*. De lidwoorden zijn *de*, *d'* (voor klinkers), *'t* en *'n*.

f. De vervoeging van werkwoorden

Als voorbeeld nemen we het werkwoord *warreken* 'werken'.

Tegenwoordige tijd:

Nederlands	*Urks*
ik werk	ik warrek
jij werkt	jie warreken
hij/zij werkt	ij/zie warrekt
wij werken	wij warreken
jullie werken	julie warreken
zij werken	zie warreken

Verleden tijd:

Nederlands	*Urks*
ik werkte	ik warrekte
jij werkte	jie warrekten
hij/zij werkte	ij/zie warrekte
wij werkten	wij warrekten
jullie werkten	julie warrekten
zij werkten	zulie warrekten

voltooid deelwoord: *ewarekt*

N.B. de *e* van *warrek-* is een sjwa, dat is de onbeklemtoonde *e* zoals in het lidwoord *de.*

De verleden tijd van sterke werkwoorden wijkt hiervan af, daarom geven we die ook (voorbeeld: *dreven* 'drijven')

Nederlands	*Urks*
ik dreef	ik driêf
jij dreef	jie driêven
hij/zij dreef	ij/zie driêf
wij dreven	wij driêven
jullie dreven	jie driêven
zij dreven	zie driêven

voltooid deelwoord: *edriêven*

g. Klinkerwisselingen in de sterke werkwoorden

Sterke werkwoorden onderscheiden zich (onder meer) door klinkerwisseling van de regelmatige werkwoorden. Hieronder geven we van alle voorkomende klinkerwisselingen in het Urks telkens één voorbeeld. Achtereenvolgens staan vermeld:

- het hele werkwoord (de 'infinitief')
- de tegenwoordige tijd in de eerste persoon enkelvoud (*ik*), en de derde persoon enkelvoud (*ij/zie*), die vaak (maar niet altijd) een klinkerverkorting laat zien
- de verleden tijd in de eerste persoon enkelvoud (*ik*), de eerste persoon meervoud (*wij*)
- het voltooid deelwoord
- de Nederlandse vertaling

(Alle niet-genoemde werkwoordsvormen laten zich met het bovenstaande schema eenvoudig uit de genoemde afleiden.)

infinitief	o.t.t.(*ik*)	o.t.t.(*ij/zie*)	o.v.t. (*ik*)	o.v.t. (*wij*)	volt. deelw.	betekenis
dreven	dreef	drif	driêf	driêven	edriêven	'drijven'
snaeien	snaei	snijt	sniên	sniênen	esniên	'snijden'
likken	lik	likt	liêk	liêken	eliêken	'lijken'
kieken	kiek	kiekt	kiêk	kiêken	ekiêken	'kijken'
kiezen	kies	kiest	keus	keuzen	ekeuzen	'kiezen'
beugen	beug	bugt	buûg	buûgen	ebuûgen	'buigen'
drinken	drink	drinkt	dronk	dronken	edronken	'drinken'
benen	been	bint	boen	boenden	eboenden	'binden'
störreven	störref	störreft	störrefde	störreven	estörreven	'sterven'
ellepen	ellep	ellept	ullep	ullepen	ullepen	'helpen'
niemen	niem	nimt	nam	nammen	eneumen	'nemen'
koemen	koem	komt	kwam	kwammen	ekeumen	'komen'
spreken	spreek	sprik	sprak	sprakken	espruken	'spreken'
stelen	steel	steelt	steul	steulen	esteulen	'stelen'
steken	steek	stikt	stak	stakken	estiêken	'steken'

giêven	giêf	gift	gaf	gavven	egiêven	'geven'
dragen	draag	dragt	droeg	droegen	edroegen	'dragen'
sloon	sloon	slagt	sloeg	sloegen	esloegen	'slaan'
bewegen	beweeg	bewigt	bewoeg	bewoegen	bewoegen	'bewegen'

De volgende werkwoorden staan in de taalkunde bekend als zogeheten reduplicerende werkwoorden:

angen	ang	angt	ong	ongen	ongen	'hangen'
vallen	val	valt	vul	vullen	evullen	'vallen'
ouwen	ouw	ouwt	ul	ullen	ouwen	'houden'
lòòten	lòòt	lot	liet	lieten	elòòten	'nalaten'
slapen	slaap	slapt	sliep	sliepen	eslapen	'slapen'
blòòzen	blòòs	blost	bloes	bloezen	ebloezen	'blazen'
lopen	loop	lopt	liep	liepen	eloepen	'lopen'
stoten	stoot	stot	stoet	stoeten	estoeten	'stoten'
roepen	roep	roept	riep	riepen	eroepen	'roepen'

De volgende werkwoorden staan in de taalkunde bekend als zogeheten praeterito-praesentia:

wieten	wiet	wiet	wist	wisten	ewieten	'weten'
deugen	deug	dugt	deugde	deugden	edeugd	'deugen'
kunen	kan	kan	kon	konnen	ekuund	'kunnen'
dùrreven	dùrref	dùrreft	dorst	dorsten	edùrrefd	'durven'
zullen	zal	zal	zou	zouwen	ezuld	'zullen'
mugen	mag	mag	moch	moggen	emuugd	'mogen'
moeten	moet	moet	moz	mozzen	emozzen	'moeten'

Het meervoud van *(ik) kan* is: *(wij) kunnen*; het meervoud van *(ik) zal* is: *wij zullen*. Naast *wij dorsten* komt voor: *wij dùrrefden*; naast *(ik) moz, (wij) mozzen*: *(ik) moest, (wij) moesten*.

De Urker jeugd gebruikt tegenwoordig steeds meer een andere vervoeging van het werkwoord *kunen* 'kunnen', namelijk *ik kuun* in plaats van *ik kan*. Men is zich er niet van bewust dat het hier om een innovatie gaat, een afwijking van de tot nu toe gebruikelijke vervoeging.

Onregelmatige werkwoorden:

zijn	bin	is	was	wazzen	ewest	'zijn'
doon	doon	dot	ding	dingen	edoon	'doen'
goon	goon	got	gong	gingen	egoon	'gaan'
stoon	stoon	stot	sting	stingen	estoon	'staan'
willen	wil	wil	wou	wouwen	ewild	'willen'
èèwen	èèw	et	adde	adden	ad	'hebben'

Naast *(ij) got* komt voor: *(ij) gat*; naast *(ij) stot* komt voor: *(ij) stat.*
Naast *(ik) gong* komt voor: *(ik) ging.*
Naast *(ij) et* komt (relatief weinig) voor: *(ij) eeft.*

h. Overige verschijnselen

In het Urks hebben woorden die in het Nederlands op *-ing* eindigen vaak de uitgang *-ege* (beide *e*'s zijn een sjwa): *trekkege* 'trekking', *verbielege* 'verbeelding', *suzege* 'suizing'. Ook het Noordwesten van Overijssel kent dit verschijnsel. In het Urks is de *-ege*-uitgang duidelijk aan het uitsterven. Sprekers jonger dan vijftig jaar gebruiken deze niet, behalve in een paar 'versteende' woorden: *ellege* 'scheepshelling', en soms in *vergòòderege* 'vergadering', *verkerege* 'verkering'.

In een enkel geval heeft een Urker woord een woordgeslacht dat van het Nederlands afwijkt: *et skoel* 'de school', *et sloop* 'de kussensloop', naast *de koorde* 'het koord'.

De sjwa is bewaard in woorden waar die in het Nederlands afgevallen is: *arte* 'hart', *bedde* 'bed'.

2.4 Dialectwoorden

In zijn opstel *De tongvallen langs de Zuiderzeekust en op de eilanden* (1932) wijst Kloeke op de overeenkomsten in de vleinamen voor de naaste familieleden die in dit gebied in zwang zijn. We zien dat de Urker woorden weliswaar ver van de Nederlandse af staan, maar in het geheel van de Zuiderzeedialecten juist weer niet zo vreemd zijn.

De naam *memme, mimme* of *mem* voor moeder wordt op alle Zuiderzee-eilanden en ook in Spakenburg, Huizen en Volendam nog gebruikt, maar soms begint men het woord al een beetje 'kinderachtig' te vinden. Op Schokland gebruikte men daarnaast ook *didde* voor moeder. *Tate* of *taat* (op Urk *taot*, op Marken *ta-* niet *tao-*) is het woord voor 'vader' (ook wel tegen kleine jongens gezegd). Het verkleinwoord *taatjen* is op sommige plaatsen een vriendelijk woord tegenover alle mannelijke personen, zoo b.v. in Enkhuizen, waar het woord *taat* 'vader' blijkbaar al uitgestorven is. In Huizen gebruikte men *taatjen* als vleiwoord tegenover mannelijke, *nenne* tegenover vrouwelijke personen. Ik teekende daar ook de combinatie *Jan-ta* 'vriend Jan' op, evenals men *Kees-om* of *Piet-om* voor 'oom Kees' of 'oom Piet' zegt.
Bessie(n) in de beteekenis van grootmoeder is, voorzoover ik weet, tot Urk, Marken en Volendam beperkt. Te Emmeloord op Schokland zeide men *bette*. Het is een verkorting van het eerwaardige *bestemoer*, dat ook op het vasteland van Holland in gebruik geweest is, maar dat we nu alleen nog maar over hebben in *oud bessie* 'oude afgeleefde vrouw'. *Grootmoeder* is (evenals *grootvader*) later naar Fransch voorbeeld (*grand'mère*) gevormd. In Spakenburg gebruikt men de afkorting *ootjien*, in Huizen *ootjen*. In Volendam heeft men de taal verrijkt door de grootmoeder van moederskant *bessie*, die van vaderskant *ootje* te noemen. Namen voor 'grootvader' zijn *bèbe, bewwe, bappe, tetta, groof*. Op Wieringen kent men juist omgekeerd als elders *bèès* voor 'grootvader' en *böp* voor 'grootmoeder'.
De tante wordt *muutjen, meut, meute, meutjen, meuje* (in Blankenham en verder Overijsel in) en *peet* (vooral in Holland) genoemd. In Volendam is het verkleinwoord van *peet*: *pietje*; *pietje Griet* is dus 'tante Griet'. Voor 'oom' hoort men in sommige plaatsen *none, noom*. *Tutte* is op Urk de ongetrouwde tante en bij uitzondering ook de oude zuster (op Schokland werd het naar men mij mededeelde alleen voor 'oudste zuster' gebruikt, op Marken ook voor 'zuster'). Het is dunkt mij niet zonder beteekenis dat ook de oudere (oudste) broer een aparte naam draagt: *bupe* (Urk en Ens op Schokland), *beude* (Emmeloord). In de groote gezinnen krijgt de oudste al spoedig zijn aandeel in de familiezorgen, men denke slechts aan de vele visschersweduwen van weleer.

In deze nomenclatuur is zeventig jaar later te Urk nog maar weinig veranderd. *Mimme* is niet 'moeder', maar (soms) 'grootmoeder'. Veel populairder zijn hiervoor echter de aanduidingen *bèèbe* en *bessien*, die steeds meer gebruikt worden. *Kukebessien* was vroeger een scheldwoord voor een oud, gebogen vrouwtje, maar raakt nu in gebruik als aanduiding voor 'overgrootmoeder'.

Typerend voor Urk zijn ook de scheepsbouw- en visserijtermen. In *Het eiland Urk* (1942) is er een heel hoofdstuk aan gewijd (van de hand van J. Benders), waar we hier een paar woorden uit overnemen. Met nadruk wordt erop gewezen dat deze optekening grotendeels historisch is: met het verdwijnen van het zeilende vissersvaartuig (of het oorspronkelijk voor de zeilvaart bedoelde, en pas later gemotoriseerde vaartuig) verdwenen ook veel van de onderstaande woorden uit het Urks.

Tot 1870 bevoer de Urker de zee met een *skeut*, daarna kwam de botter op. De onderstaande beschrijving heeft betrekking op de in de vooroorlogse jaren nog zeer populaire botter.

Zo'n botter had een *fronger* (overdekt vooronder), waarvan het dak de *plecht* werd genoemd. Vooraan de plecht zat het *boegluk* (boegluik), waarlangs men in de ruimte voor netten, zeilen of touw voor in het fronger kon komen. Aan het eind van de plecht bevond zich de *waterballek*, die het buiswater keerde. Achter het fronger bevindt zich het achterschip, met daarin het *reum* (de bun, de met het zeewater in verbinding staande ruimte waar de vis wordt bewaard). Het reum bevindt zich tussen twee zware leggers (dwarsverbindingen) in, die *vuurste ooskot* en *afferste ooskot* worden genoemd. Op de ooskotten ligt een stevige, waterdichte vloer, *deken* genaamd. Op het reum staat een koker, het *kot*. Daarin wordt de gevangen vis geworpen, en later kan die vis er met een *striknet* weer uit worden gehaald.

Op het achterschip wordt het roer bediend en worden de netten uitgezet. Bij de grotere schepen was dat vanwege de hoge boorden niet altijd te doen zonder op een verhoging te gaan staan, en die verhoging heet *stellege* (stelling). Toen de schepen nog groter werden, veranderde de stellege in een vast dek. Na de Eerste Wereldoorlog kregen de botters een van voor naar achter doorlopend dek. De komst van de motor en motorlier had veel werk op het dek overbodig gemaakt, waardoor dat dek wel wat hoger kon zijn, en tevens werd er zo wat werkruimte bij de motor gecreëerd. Tegelijkertijd werd het fronger wat kleiner (de zeilbergplaatsen hoefden niet meer zo groot te zijn), en kwam er tussen fronger en reum een ruimte, *op 't ozes* genaamd (naar de *ozes*, de watergoot die daar liep). Op 't ozes bevonden zich de *eeskejen*, kisten met ijs. Had het fronger heel vroeger nog een naar binnen openend *durtjen* (deurtje), zelfs met een *ongerdurtjen*, na de verkleining was er alleen nog maar ruimte voor een schuifdeurtje: *skeuve*. In het fronger staat een klein

vastgebonden kacheltje, het *duveltjen*. Daar zijn ook de kooien en het *pottegat*, waarin eet- en kookgerei bewaard wordt. Nuttige kleinigheden als naald en draad worden bewaard in het *rottegat*. De vloer bestaat uit losse planken, de *lonegen*. Door de *koekoek*, een luikje van 60 bij 60 cm, komt het licht binnen.

Bij de *vuursteven* (voorsteven) bevond zich het *bròòspit* (ankerspil) en de *kleuze* (kluis) waarin het anker opgeborgen is. Het blokje dat buiten op de botter gespijkerd zit voor de geleiding van het ankertouw heet *berentaande*. Verder bevonden zich op de vuursteven de standaard van de *lantareng* (koplicht) en de *stevenplòòt*, een ijzeren plaat die de houten voorsteven beschermt tegen versplintering.

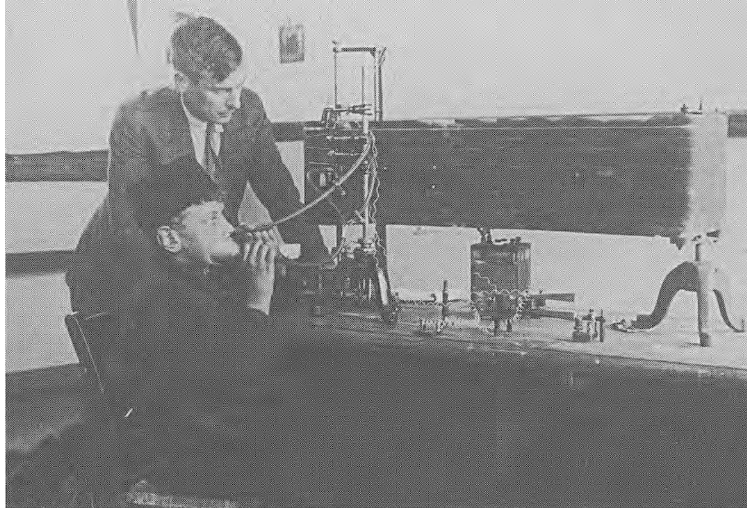
Op het achterdek vinden we *stuunklimpies*, waartegen de visser zich kan afzetten als het dek glibberig is geworden van het slijm en de schubben van de vissen. Verder zijn er de *inneboom* (henneboom, waarmee het roer kan worden vastgezet) en het luikje van het *ussien*, waarin turf werd bewaard.

Vuursteven en *affersteven* (achtersteven) werden verbonden door zwaar gebogen hout, de *knook* (knoop). Onderaan de kiel bevindt zich de *skegge* (scheg), die bij de mast begint en naar achter toe steeds breder wordt.
De spanten heetten *outen* (houten). De spanten op het vuurste en afferste ooskot zijn extra zwaar uitgevoerd, en werden *grote polders* (bolders) genoemd. Ze werden overigens niet als bolders (dus voor het vastleggen van het schip) gebruikt, in tegenstelling tot de *kleine polders*, die zich bij de mast bevonden.

Onder de plecht liep een zware dwarsbalk, *mastbank* genaamd. In het *mastspoor*, een 13 cm dikke plaat, is de mast geplaatst, ook bij botters die door een motor worden voortbewogen. Het grootzeil maakt de boot immers stabieler, en de extra energie van de wind is natuurlijk ook zeer welkom.

2.5 Externe factoren in de ontwikkeling van het Urks

In de inleiding is al gezegd dat het Urks in veel opzichten een afzonderlijk dialect vormt, dat niet in een grotere familie op het vasteland past, en dat het Urks bovendien in de twintigste eeuw ook nog eens meer op zichzelf is komen te staan, in een tijd dus waarin andere dialecten door aanpassingen aan elkaar en aan de Nederlandse standaardtaal juist in grotere gehelen zijn opgegaan. De wetenschappelijke term voor die taalkundige schaalvergroting

Dialectonderzoek in het catechesatielokaal te Urk in de zomer van 1931. Het optekenen van de mond- en neusluchtstroom en van de keeltrillingen op beroet papier volgens de 'techniek van Rousselot'. (foto: J. Benders)

is 'regiolectisering'. Aan het Urks lijkt die regiolectisering grotendeels voorbij te zijn gegaan.

In de negentiende eeuw had het Urks nog verwanten, ver en minder ver. De minder verre verwanten woonden op het eiland Schokland, om precies te zijn op de zuidelijke punt, Ens of Middelbuurt genaamd. De bewoners van de noordelijke punt, Emmeloord, spraken een dialect dat van het Ensers en Urks afweek, en vreemd genoeg wel weer sterk overeenstemde met het Huizens, in het Gooi. Maar het eiland Schokland werd in 1859 ontruimd, de bewoners werden verstrooid onder alle dialecten, en het Schokkers verdween. Toch zijn er ook op het moment dat dit geschreven wordt, in 2001, nog altijd mensen die het Schokker dialect met eigen oren hebben gehoord (in sommige plaatsen, zoals Kampen en Vollenhove, vormden de Schokkers eigen gemeenschappen, die wat afgezonderd waren van de rest), en die dat Schokker dialect nog altijd op z'n minst passief beheersen!

Meer afgelegen verwanten van het Urks waren het Vlielands en het Enkhuizens. Ze deelden met het Urks en het Schoklands een heel bijzondere

uitspraak van de klanken die in het Nederlands *ij* respectievelijk *ui* zijn, namelijk *ee* en *eu*. Dat vond je toen bijna nergens, en nu in nog minder dialecten: alleen in het Urks.

In de negentiende eeuw werden die *ee* en *eu* voor het eerst opgetekend, en dat gebeurde door de Leeuwarder arts Winkler in zijn boek *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, verschenen in 1874. Dat boek bevat tweehonderd vertalingen van de gelijkenis van de Verloren Zoon in de dialecten van Nederland (inclusief Friesland), Vlaanderen (inclusief Frans-Vlaanderen) en Neder-Duitsland (inclusief Nederduitse kolonies in Polen en Rusland). Al die vertalingen zijn voorzien van een inleiding en een kort commentaar, en in de inleiding staat Winkler stil bij de vreemde *ee* en *eu* van het Urks, en die verre verwantschappen. Hij poogt die verwantschappen te verklaren uit de bewoningsgeschiedenis van de Zuiderzee. Waar in Winklers tijd de Zuiderzee was, bevond zich een paar eeuwen eerder nog land. Maar door het stijgen van de zeespiegel, en door afslag bij stormen, verdween dat land onder water. De bewoners moesten vluchten naar de hoger gelegen oorden rond de Zuiderzee. Aan het gemeenschappelijke dialect kon je nog altijd de gemeenschappelijke oorsprong in het hart van het Zuiderzeegebied horen. Het is een mooie theorie, die ook lange tijd aanhangers heeft gehad, en zeker niet bij de minsten onder de taalgeleerden. Een van de aanhangers was de Nijmeegse taalgeleerde prof. dr. Jac. van Ginneken, die Winklers dialect van een naam voorzag: het Flevisch, genoemd naar datzelfde Flevo (de naam van de Romeinen voor wat later het Almere en nog later de Zuiderzee zou worden) waaraan ook Flevoland zijn naam dankt.

Dat Winklers idee nu niet meer zoveel aanhang vindt, komt omdat er een aanname in zit waar niemand meer in gelooft: dat dialecten door de eeuwen heen onveranderlijk zouden zijn, en dat je na al die eeuwen nog kon horen waar de voorouders van de bewoners van een bepaalde plaats oorspronkelijk vandaan kwamen.

Op een ander punt had Winkler wel gelijk. Het Zuiderzeegebied was inderdaad in vroeger eeuwen bewoond, ook op plaatsen waar later het water kwam. Dorpen zijn in de golven verdwenen. Het is een aardige gedachte geweest om de namen van die dorpen te gebruiken voor de nieuwe nederzettingen in de Noordoostpolder en in de Flevopolders. Tenslotte zijn de IJsselmeerpolders op de keper beschouwd ook een herstel van de oude situatie. Er is geen land veroverd, er is land heroverd op de zee.

Een van de verdronken dorpen was Espel, waarnaar Espel in de Noordoostpolder is genoemd. Het oude Espel lag ten westen van Urk. In de stormvloed van 1570 verdween een deel van Espel, inclusief de kerk, en geleidelijk aan schoven de bewoners hun nederzetting op naar het oosten, tot ze aan het eind van de achttiende eeuw op het hoogste punt van de keileemheuvel de grondslag legden voor de nederzetting die het begin vormt van het huidige dorp Urk. De situatie is vergelijkbaar met die van Vlieland, waar het dorp West-Vlieland in de golven verdween, maar de overeenkomst in dialect die er in de negentiende eeuw bestaan heeft, berust op iets anders. In die tijd bevonden Urk en Vlieland zich in de taalverandering waarbij de Oost-Nederlandse *ie* en *uu* plaats gingen maken voor de West-Nederlandse *ij* en *ui*, die we ook uit de standaardtaal kennen. De 'Flevische' *ee* en *eu* worden nu algemeen beschouwd als de eerste fase in die taalverandering. Dat is niet zo opmerkelijk; wel opmerkelijk is dat Urk als het ware in die eerste fase is blijven steken, en dat Vlieland maar ook Enkhuizen weer 'teruggekeerd' zijn naar die Oost-Nederlandse *ie* en *uu*. Daarover later meer.

Het feit dat de dialecten in en rond de Zuiderzee door allerlei eigenaardigheden met elkaar waren verbonden, en anderzijds duidelijk verschilden van wat meer landinwaarts werd gesproken, heeft de dialectologen wel vaker geïntrigeerd. De eerste na Winkler die op zoek gaat naar een serieuze verklaring, is G.G. Kloeke geweest. Tussen Kloeke en Winkler zit evenwel een gat van zo'n zeventig jaar. Kloeke formuleert zijn ideeën over de taal van de Zuiderzee rond 1930.

Voor Kloeke zijn de gemeenschappelijkheden rond de Zuiderzee ook restanten van een oudere taalfase, maar die is niet zo oud als bij Winkler. Kloeke stelt dat de dialecten van de Zuiderzee in hoofdzaak hetzelfde zijn als het Hollands, misschien beter geformuleerd: als het Amsterdams van de zeventiende eeuw. Dat sluit goed aan bij zijn theorie over de Hollandse expansie, die hij even daarvoor, in 1927, had beschreven in het gelijknamige boek dat nog altijd geldt als een klassieker in de vaderlandse dialectkunde. De Hollandse expansie komt heel in het kort gezegd hierop neer, dat de suprematie van Holland op sociaal-economisch en cultureel gebied in de zestiende en zeventiende eeuw ertoe leidt dat ook Hollandse eigenaardigheden in het oosten van Nederland ingang vinden. Te denken valt aan de Hollandse uitspraak *uu* in *huus* (*huis* is van later datum), die in het oosten in de plaats komt van de *oe* in *hoes*. Dat gebeurt overigens alleen in die delen van het

oosten waar men zich bijvoorbeeld door dezelfde (protestantse) godsdienst verbonden weet met Holland. In het meer katholieke Twente wordt het woord 'huis' tot op de dag van vandaag met een *oe*, dus als *hoes*, uitgesproken.

In zijn studies over de Zuiderzeedialecten wijst Kloeke overigens niet zozeer naar die *uu*, die immers landinwaarts ook over een heel uitgebreid gebied voorkomt, maar vooral op de *èè*-uitspraak van woorden die in het Nederlands een *aa* hebben, zoals *schaap*. Bij zeventiende-eeuwse schrijvers is hij die *èè* tegengekomen, en hij kwam diezelfde klank in zijn tijd nóg tegen bij oude sprekers uit Schokland en Spakenburg. Ook de *ng* in woorden als *hongd* ('hond') en *mangd* ('mand') is een verschijnsel dat Kloeke tegenkomt bij zowel Bredero en Vondel als in de Zuiderzeedialecten (maar niet alleen daar).

Kloekes theorie over Hollandse relicten in de Zuiderzeedialecten, hoe aantrekkelijk ook, heeft net als Winklers theorie z'n tekortkomingen. Net als Winkler veronderstelt Kloeke dat de dialecten rond de Zuiderzee op een gegeven moment, om precies te zijn in de zeventiende eeuw, in hun ontwikkeling stil zijn blijven staan. Dat was al wel een enorme verandering ten opzichte van de ideeën van Winkler, die meende dat dialecten helemaal nooit veranderd waren, en in feite de stand van zaken uit de oertijd weergaven. In zijn tijd stond Winkler overigens helemaal niet alleen met zijn gedachte aan een oude onvergankelijkheid van de dialecten, en ook lang daarna was dat een wijdverbreide gedachte. Trouwens, ook nu nog zijn er mensen op wie het dialect zo natuurlijk overkomt, dat ze menen dat er zo al vanaf de Germaanse dageraad moet zijn gesproken. Kloekes opvatting over verandering in de dialecten, een verandering onder invloed van Hollands welvaren, was in zijn tijd revolutionair te noemen. Des te verwonderlijker eigenlijk dat Kloeke meende dat het Zuiderzeegebied in de twintigste eeuw nog altijd het Amsterdams van de zeventiende eeuw sprak, alsof er na die tijd nooit wat veranderd was. Er was juist heel veel veranderd rond de Zuiderzee. Op de Hollandse Gouden Eeuw volgde een periode van diep verval, maar aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw gaat het heel goed met de oostelijke kant van de Zuiderzee: Overijssel en de Veluwe. In de zestiende en zeventiende eeuw was Holland het dominante gewest rond de Zuiderzee, in de achttiende en negentiende eeuw werd die rol overgenomen door de oostelijke gewesten. Gevolg was, dat er toen een

export van oostelijke taaleigenaardigheden naar het westen op gang kwam. Net als veel Hollandse verschijnselen in Overijssel kwamen die niet ver het binnenland in, maar bleven ze in de vissershavens steken. Het waren immers de vissers die wel onderling contact hadden, en die afhankelijk van de wind hun bederflijke waar dan weer eens bij deze afslag, dan weer bij de andere aan land brachten, maar die met de boerenbevolking die meer landinwaarts woonde eigenlijk nauwelijks contact hadden. Zo konden op de Hollandse kust de noordoostelijke *ie* in *diek* ('dijk') en de *uu* in *huus* ('huis') bewaard blijven of zelfs ge(her)introduceerd worden in de dialecten van Enkhuizen, Wieringen, Texel en Vlieland.

Zo'n 'vissers'-verschijnsel in het westen is ook het weglaten van de *h*, dus het uitspreken van het Nederlandse woord 'haven' als *aven* en 'hoofd' als *oofd*. Boven de grote rivieren is er in Nederland maar één tamelijk groot aaneengesloten gebied waar dat voorkomt, en dat is het westen van Overijssel, inclusief aangrenzend zuidwest-Drenthe. Dialecten als het Kampens en het Zwols zijn bekend om het weglaten van de *h*, en het is aannemelijk dat het verschijnsel ook in die steden is begonnen: bij de elite die in de Franse Tijd (het begin van de Overijsselse Gouden Eeuw) in de IJsselsteden woonde, en er genoegen in schiep om met een Frans accent te spreken. Dat Franse accent betrof trouwens niet alleen het weglaten van de *h* (het Frans kent als bekend geen *h*), maar ook het 'brouwen' van de *r* (het articuleren van de *r* met de huig, en niet met de tongpunt), een verschijnsel dat we nog steeds in de steden langs de IJssel aantreffen. Vanuit de elite hebben die 'Franse' taalverschijnselen zich uitgebreid naar de taal van het volk, het brouwen van de *r* alleen naar het volk van de steden, het veel en veel 'besmettelijker' weglaten van de *h* naar heel West-Overijssel en Zuidwest-Drenthe, naar de veenkoloniën in het oosten, en zelfs naar enkele plaatsen in en aan de overkant van de Zuiderzee: Urk, Marken, Volendam, Enkhuizen en Vlieland.

2.6 Dialectgebruik

Op Urk wordt nog zeer algemeen dialect gesproken, en ook buiten Urk, bijvoorbeeld in Emmeloord, bedient de Urker zich in het gesprek met plaatsgenoten maar ook wel met anderen haast automatisch van het dialect. Dialect is ook populair op de Urker website www.opUrk.nl, waaraan een forum en een chatbox verbonden zijn. Mijn schoolvriend Klaas van der Sloot, die daar

zelf ook regelmatig op schrijft (in het Urks), wees me er terecht op dat het moderne medium internet een bewaarplaats aan het worden is voor het oude dialect. Wel is taalzuiverheid op het internet, waar iedereen zijn gang kan gaan, voor het Urks al net zo problematisch als voor het Nederlands...

2.7 Literatuur in het Urks

Een enkel Urks woord komt men tegen in de roman *Zuiderzee* van Jef Last, uit 1934, waar de inpoldering en de strijd tussen voor- en tegenstanders treffend verbeeld is. Urker dialect is ook te vinden in de dialogen in de roman *Snibbetje* (1944; derde druk 1983) van de Urker schrijfster A. Olofsen-Korf; voor het overige is dit boek geschreven in het Nederlands.

Mariap van Urk was een volksdichteres zoals Johanna van Buren dat in Twente was. Voor elke gelegenheid een gedichtje in de plaatselijke pers (bijvoorbeeld *De Oprechte Urker*), soms in dialect maar veel vaker in het Nederlands, en weergaloos populair, ook na haar dood. Het eerste deel in de serie *Urker Uitgaven* is dan ook een selectie geworden van haar werk (*Urk is zó mooi*, 1981). Een andere bekende naam is Tromp de Vries, gepensioneerd leraar Nederlands, die veel over het dialect, maar ook in het dialect schrijft. Voorts kan Klaas Johannes Romkes genoemd worden, die cursussen in het Urks geeft en schrijft, en onder meer succesvolle puzzels in het Urks samenstelt. In 1995 richtte hij de *Dialectkring op Urk* op, die een belangrijke stimulans is voor het schrijven in het Urks. Andere meer collectieve initiatieven om met het Urks aan de slag te gaan, zijn de toneelgroep *Urk op de planken*, die regelmatig uitvoeringen geeft in het dialect, en de cd *Leuster*, met muziek in het Urker dialect.

Meer informatie over publicaties in het Urker dialect en de Dialectkring op Urk zijn te vinden op de website www.Dialectkring.opUrk.nl.

2.8 Een voorbeeld van het Urks: *Handelingen 10: 1 t/m 8*

De onderstaande tekst is gedownload van de internetsite www.Dialectkring.opUrk.nl. Ik dank de vertaler K.J. Romkes, van wie ook de aantekeningen afkomstig zijn, voor zijn toestemming de tekst hier te mogen afdrukken.

1. Er was er in Caesarea iene, die Cornelius iette, een legeroofdman van de zogenenaamde Italioonse legerieneid, 2. een godvruchtige man, een veraarder van God mit z'n iele eusouwen, die vuul goes ding an et volk in geriegeld tot God biddede. 3. IJ zag in een gezicht omtrint een uur of drie 's middes duidelijk een bobringer van God bij em erin koemen, die tugen em zeen: Cornelius! 4. IJ staorde em an in worde arg bange in zeen: Wat is er, menaar ? In ij zeen tugen em: Joen gebeen in wat je wegegeven eawen èt God in gedachtes eneumen. 5. In stuur nou minsen nor Joppe in nodig een ziekere Simon eut, Petrus om de man niet eut te skelden, 6. die is teus bij Simon, een leerlooier, die z'n eus an et waoter stot. 7. Voorten naodat de bobringer, die tugen em espruken adde, vort was, riep ie twie eusslaven in een godvruchtige soldaot, die altoos bij em wazzen; 8. in naodat ij eurlui alles euteduid adde, stuurde ij eurlui opperdam nor Joppe.

Aantekeningen:
vs.3. *Bobringer*, hier in tegenstelling tot *tingebringer*. Een bobringer is een brenger van goed bericht, bijvoorbeeld de vader bij de geboorte van een zoon of dochter als bobringer bij familie of buren. Een tingebringer is een brenger van slecht nieuws, gebruikelijk bij verdrinking, waarbij vaak de dominee als tingebringer optreedt.
vs. 4 *menaar*. In het Urker dialect komen geen beleefheidsvormen bij aanspreektitels voor. Jo Daan heeft in haar woordenlijst uit 1942 echter *menaar* opgenomen, dat toen al verouderd was maar tot op heden incidenteel wordt gebruikt. Bijvoorbeeld in de zin *ij is een iele menaar oor!*
vs. 5 *skelden*; om de man niet eut te skelden – gebruikelijke frase in het Urks bij het gebruik van een bijnaam wanneer die alleen gebruikt wordt om iemand mee aan te duiden en niet om iemand bewust te kwetsen.
vs. 6 *teus*; bij iene teus wezen – Urker wijze van zeggen, dat iemand ergens logeert.

2.9 Literatuur over het Urks

Wie meer over het Urks wil weten, wordt nog altijd uitstekend bediend met het boek van T. de Vries: *Leven en Taal van het eiland Urk* (Kampen, IJsselakademie 1992). Blz. 157–158 van dat werk bevat een compleet overzicht van alle op dat moment verschenen literatuur over het Urks. Paragraaf 2 en de onderdelen a, b en (gedeeltelijk) h van paragraaf 3 in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op het werk van De Vries.

Het eiland Urk, van P.J. Meertens en L. Kaiser, met daarin een taalkundig hoofdstuk van Jo Daan, is weliswaar uitvoeriger, maar afgezien van de woordenlijst ook wel heel specialistisch, en niet gemakkelijk te lezen. De verkrijgbaarheid van dit uit 1942 daterende werk is minder een probleem. Na enkele roofdrukken verscheen in 1990 bij het Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland een fotomechanische heruitgave, in handzame pockets. De onderdelen c, d, e, f, g en (gedeeltelijk) h van paragraaf 3 in dit hoofdstuk zijn op dit werk gebaseerd. De soms wat verouderde beschrijving in dit boek kon ondervangen worden door aanvullende opmerkingen van K.J. Romkes te Urk.

Het brede kader van de Zuiderzeedialecten wordt prachtig beschreven in G.G. Kloeke: 'De tongvallen langs de Zuiderzeekust en op de eilanden', oorspronkelijk verschenen in het boek *De Zuiderzee. Een herinneringswerk* (Amsterdam: Scheltema en Holkema 1932, p. 141–156; het citaat over de vleinamen is te vinden op p. 142–143), later herdrukt in Kloekes *Verzamelde Opstellen* (Assen, Van Gorcum 1952). Voor Winklers 'Flevisch' kan, behalve naar zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* (2 delen, 's-Gravenhage: Nijhoff, 1874) verwezen worden naar mijn bijdrage 'Gefluisterd door de wind; het Flevische dialect', verschenen in *In Flevoland verzameld, Cultuur Historisch Jaarboek voor Flevoland* (red. G.H.L. Tiesinga) 1998, Lelystad: De Twaalfde Provincie, p. 64–76. Paragraaf 5 van dit hoofdstuk is gebaseerd op de genoemde werken van Winkler en Kloeke en bovendien op mijn artikel 'Een Oost-Nederlandse expansie in de negentiende eeuw', verschenen in *Driemaandelijkse Bladen* 52 (2000), p. 23–37.

3. Veluws

3.1 Inleiding

De overgang van Urk naar de Veluwe is minder groot, ook in taalkundig opzicht, dan de fysieke afstand doet vermoeden. Aan het eind van de negentiende eeuw gaf de taalgeleerde Te Winkel in zijn boek *Geschichte der niederländischen Sprache* de westelijke helft van de Veluwe de naam *Süderseeisch.* In dit gebied liggen de Zuiderzeeplaatsen Elburg en Harderwijk. Maar ook het Spakenburgs en zelfs het Huizens kan men in taalkundig opzicht tot het Veluws rekenen.

Onder de dialecten van de Veluwe worden hier naast de Veluwe in eigenlijke zin ook verstaan de dialecten van de Gelderse Vallei, het Eemland (in feite de provincie Utrecht ten oosten van de Heuvelrug) en het oosten van het Gooi. Dat is dus alles ten westen van de IJssel (behalve Kampen) en ten oosten van de Eem, maar af en toe ook wel die laatste rivier overschrijdend. Al die dialecten vormen een eenheid in die zin dat ze het overgangsgebied vormen van het Nedersaksisch met de dialecten die een oudere generatie nog Nederfrankisch noemde, maar die nu meestal worden aangeduid als Utrechts, Hollands, of breed genomen: de westelijke dialecten. Tussen die twee groepen is niet een duidelijke, dikke lijn aanwezig, maar de grens wordt gevormd door een aantal lijnen dat een taalverschijnsel afgrenst. De dialec-

tologische term voor zo'n grenslijn is isoglosse, en gaand van oost naar west vinden we de volgende, belangrijke isoglossen:

- De uitgang *-t* in het meervoud van de tegenwoordige tijd. Ook in het Nederlands komt die soms wel voor, in de tweede persoon. In onze tijd zijn er nog wel (oude) sprekers die het hebben over *jullie loopt, jullie doet,* etc. tegenover de vorm *lopen, doen* in de eerste en derde persoon. Het oosten van de Veluwe kent óók een *t*-meervoud in de derde persoon (bijvoorbeeld Apeldoorn: *ze bint* 'ze zijn', *ze ziet* 'ze zien'), en in enkele plaatsen ook in de eerste persoon (de *Reeks Nederlandse Dialektatlassen* geeft aan dat dit het geval is in Epe, Tongeren, Heerde, Oene, Vorchten, Vaassen, Emst, Nijbroek, Terwolde en Gietelo). In deze dialecten heeft het meervoud van de tegenwoordige tijd dus telkens dezelfde uitgang, namelijk *-t*. Dit verschijnsel wordt 'eenheidsmeervoud' genoemd. Het eenheidsmeervoud *-t* wordt vaak gezien als een typerend kenmerk ('sjibbolet') van de Nedersaksische dialecten. Bij de stamvader van deze dialecten, het Oudsaksisch, komen we dit verschijnsel al tegen.

- De *old/oud*-isoglosse, die over het midden van de Veluwe loopt, en de loop van de Stuwwal van de Oost-Veluwe volgt. Deze isoglosse heeft betrekking op de diftongering van *ol(d)* tot *ou(d),* niet alleen in de woorden *old* en *oud,* maar ook in *zolt* en *zout, holt* en *hout, (ik) zol* en *(ik) zou* enz. De isoglosse wordt vaak als een van de belangrijkste in ons taalgebied gezien. Kloeke noemde de grenslijn de meest aanvaardbare taalscheiding in Nederland boven de grote rivieren. Hij schematiseerde de dialectindeling van Nederland door een driehoek te tekenen die de punten Kuinre, Apeldoorn en het Gooi met elkaar verbond. Aan de oostelijke zijde van deze driehoek, dus ten oosten van de lijn Kuinre-Apeldoorn, bevindt zich dan het Nedersaksische taalgebied. In de *Reeks Nederlandse Dialektatlassen* heeft Apeldoorn als vertaling van 'beukenhout' zowel *-holt* als *-hout.*

- De umlaut van de West-Germaanse *au,* dat is de klank die in het Nederlands *oo* is geworden. De grenslijn van de umlaut valt samen met de provinciale grens tussen Gelderland en Utrecht. Aan de oostzijde van die grens vinden we *(h)eui,* aan de westzijde *hooi.*

- De realisatie van de West-Germaanse *î* (Nederlandse *ij*) als *ie* en West-Germaanse *û* (Nederlandse *ui*) als *uu*: *diek* en *huus*. Dit verschijnsel treffen we ook in het oosten van de provincie Utrecht nog aan.

- Het uitspreken van de *n* in de uitgangen van onder andere de meervouden van werkwoorden en zelfstandige naamwoorden. Het gebied waar dit verschijnsel voorkomt, omvat naast de Veluwe en (het noorden van) de Gelderse Vallei ook Bunschoten-Spakenburg en Huizen. In de laatstgenoemde plaatsen is zowel de sjwa als de *n* hoorbaar, en dat geldt ook nog voor de dialecten van Barneveld, Stroe en Ermelo. Meer naar het oosten, te beginnen bij Harderwijk, Garderen, Kootwijk en Hoenderloo, blijft de sjwa achterwege en is alleen de *n* hoorbaar, zij het wel in 'zwaardere', lettergreepdragende ('syllabische') vorm.

- De umlaut van de West-Germaanse *â* (Nederlandse *aa*) in *keze*, *keis* 'kaas' en (Nederlandse *oe*) in *gruun*, *greun* 'groen'. De isoglosse van dit verschijnsel omvat, naast Gelderland en het oosten van de provincie Utrecht, ook het oosten van het Gooi.

Uit het bovenstaande overzicht blijkt dat het oostelijke karakter van het Veluws terrasvormig afloopt. In het noorden treffen we al de genoemde (oostelijke) verschijnselen nog aan, ter hoogte van de Utrechtse Heuvelrug en het Gooi eindigt het Nedersaksische taalgebied definitief.

De meest gebruikelijke onderverdeling van het Veluws is er een in twee helften: ten oosten en ten westen van de isoglosse van de *t* in meervouden van werkwoorden (op de dialectindelingskaart van Jo Daan vormt die isoglosse de scheiding tussen het Veluws en het Gelders-Overijssels), of de daarmee parallel lopende *ol/ou*-grens. Die scheidslijn loopt als gezegd precies over het midden van de Veluwe. Het gebied tussen deze grens en de IJssel stemt sterk overeen met wat er aan de overzijde van de IJssel wordt gesproken (zie het werk van Nijen Twilhaar in deze zelfde reeks). Ten westen van deze grens vormt de Veluwe een eenheid met de Gelderse Vallei, het Eemland en in een enkel geval ook nog met het oosten van het Gooi (Huizen, Blaricum en Laren). Voor de Eerste Wereldoorlog was het niet altijd gebruikelijk om dit laatstgenoemde gebied als Saksisch te beschouwen, ondanks de aanwezigheid van zulke Oost-Nederlandse correlaten als een brink te Laren.

3.2 Klanken

Woorden die in het Nederlands een *ij* respectievelijk een *ui* hebben, zijn in het Veluws niet gediftongeerd, en worden uitgesproken met *ie* respectievelijk *uu*: *diek* en *huus*. De *uu* treedt in plaats van de oude West-Germaanse *oe*-klank, die bijvoorbeeld het oostelijke Drents en het Twents nog bewaard hebben, maar op de Veluwe dus tot *uu* is geworden. Ook het Middeleeuwse Hollands had deze *uu*-klank. De vervanging van de oorspronkelijke *oe* door de Hollandse *uu* is volgens de dialectoloog G.G. Kloeke een geval van Hollandse expansie in de zestiende en zeventiende eeuw. Waar elders die *uu*-klank dicht bij de oevers van de Zuiderzee bleef (daar woonden immers de mensen die door de scheepvaart en visserij veel contacten met de Hollanders onderhielden), is de *uu* op de Veluwe tamelijk ver landinwaarts doorgedrongen. Kloeke verklaart dit uit het lage prestige van de Veluwe, waardoor de bewoners van deze streek zeer open stonden voor innovaties die uit andere, meer prestigieuze streken kwamen.

Inmiddels heeft Holland alweer enkele eeuwen geleden die *uu* ingeruild voor *ui*, en de *ie* voor *ij* (of nog wijdere diftongen, zoals *ai* en *oi*). Ook deze tendens tot diftongering lijkt niet helemaal aan de Veluwe voorbij te zijn gegaan. In de eerste helft van de twintigste eeuw zien we in plaats van de *ie* een klank die wel wat weg heeft van de *ee*, en in plaats van de *uu* een klank die wel wat weg heeft van de *eu*. Dat doet denken aan de 'Flevische' klanken in het Urks, en naar alle waarschijnlijkheid zijn het ook etymologisch dezelfde klanken: niet de restanten van de oeroude taal van het eiland Flevo in het Flevomeer, maar de eerste fase in het proces van diftongering, waarbij *ie* tot *ij* wordt en *uu* tot *ui*.

Net als op Urk is trouwens dat proces van diftongering wel weer teruggedraaid, alleen is dat op de Veluwe nog veel radicaler gebeurd. In het Urks vinden we nog altijd de *ee* in woorden die in het Nederlands een *ij* hebben en een *eu* in woorden die in het Nederlands een *ui* hebben, maar op de Veluwe zijn die klanken na 1950 helemaal verdwenen. Het zou te maken kunnen hebben met het feit dat Urk zo lang een eiland gebleven is (en dat in sociaalpsychologisch opzicht eigenlijk nog is), terwijl de Veluwe na 1950 is opengebroken: niet alleen naar het westen, maar ook naar het oosten, waar de *ie* en de *uu* heel algemeen zijn. In het proces van schaalvergroting heeft de typisch-Veluwse uitspraak van de Nederlandse *ui* als *eu* en de Nederlandse *ij*

als *ee* (een uitspraak die ook elders langs de Zuiderzee heeft bestaan) het onderspit moeten delven, en heeft deze plaatsgemaakt – niet voor de Nederlandse *ij* en *ui* die we zouden verwachten, maar voor de *ie* en *uu*, die in grote delen van Oost-Nederland voorkomen, en die een duidelijke status als dialectklank hebben.

Een andere Veluwse klankeigenaardigheid die in de loop van de twintigste eeuw zo goed als verdwenen is, is de uitspraak van de Nederlandse *sch* als *sj*: *sjaap* 'schaap', *sjool* 'school'. Op zichzelf is die *sj*-uitspraak van Nederlandse *sch* (*sj* en *sch* gaan terug op een West-Germaanse *sk*, die bijvoorbeeld in het Fries en in de Noord-Hollandse dialecten nog bewaard is gebleven) niet zo ongebruikelijk. In het Duits is die *sj*-klank heel algemeen (*Schiff*, *Schaf*), en dat *sj*-gebied loopt ook over de staatsgrens heen: de Limburgse *sj*, ten zuiden van Venlo, sluit bij dit Duitse *sj*-gebied aan. Ook het Engels heeft in heel wat woorden een *sj*-uitspraak: *ship*, *sheep*.
Tussen het grote Duitstalige gebied en het grote Engelstalige gebied vinden we het Nederlandse taalgebied, met overwegend *sch*. Maar precies in het hart van dat Nederlandse taalgebied is de *sj* weer present, in het Veluws. De Veluwse *sj* wordt helemaal omringd door de *sch*- (en zelfs door de *sk* die we bijvoorbeeld in Kampen aantreffen), en met het verdwijnen van het isolement van de Veluwe, in de negentiende en twintigste eeuw, zien we het gebied waar deze *sj*-uitspraak voorkomt ook steeds kleiner worden.

Oorspronkelijk is het een tamelijk groot gebied geweest. In het westen omvatte het zelfs bepaalde groepen binnen de stad Utrecht; heden ten dage klinkt de *sch* in het Utrechtse stadsdialect nog altijd afwijkend van het Standaardnederlands, meer als *sjch*. In het noorden heeft het verschijnsel zeker tot aan Doornspijk gereikt. In de loop van de twintigste eeuw is het gebied van de *sj*-uitspraak kleiner geworden. Zo rond 1950 blijkt het te zijn teruggebracht tot het Veluwse kerngebied, met Nijkerk, Barneveld en Scherpenzeel als belangrijke plaatsen. Na die tijd is de *sj* juist uit de wat grotere plaatsen verdwenen, en aan het eind van de twintigste eeuw treffen we de *sj* alleen nog aan bij bejaarde, autochtone inwoners van kleine gesloten gemeenschappen: Hooglanderveen, Holkerveen, Nijkerkerveen, Zwartebroek, Kootwijkerbroek, De Valk en verder ook nog Bunschoten-Spakenburg. De *sj* is op de Veluwe met uitsterven bedreigd geraakt.

We weten hoe de *sj* verdwijnt, maar waar de *sj* oorspronkelijk vandaan gekomen is, blijft voorlopig nog een groot raadsel. Andere *sj*-sprekende gebieden liggen op minimaal honderd kilometer afstand, dus de *sj* is niet zomaar komen overwaaien. Misschien gaat het om een spontaan verschijnsel. De verandering van *sch* in *sj* is een geval van assimilatie (de tweede medeklinker past zich aan bij de eerste), en assimilatie komen we vaker in het Veluws tegen. De hiervoor al besproken *ie* kan opeens in een *uu* veranderen wanneer zich in de omgeving een medeklinker bevindt die met de lippen gevormd wordt ('labiaal'), bijvoorbeeld de *b*. De klinker wil dan ook met de lippen gevormd worden, en zo ontstaat uit de *ie* (zonder lipronding) een *uu* (met lipronding), bijvoorbeeld in het woord *bubel* 'bijbel'.

Naast de *sj* is er in het meest westelijke Veluws nog een taalverschijnsel waarvan de oorsprong ons voor een raadsel stelt: in het Gooise Laren werd de *h* aan het woordbegin niet uitgesproken. Nu is het weglaten van de *h* langs de Zuiderzee geen bijzonder verschijnsel: langs de hele Overijsselse kust, op Urk en Schokland, Marken en Enkhuizen komt het voor. De oorsprong ligt naar alle waarschijnlijkheid in West-Overijssel, in de steden Kampen en Zwolle, en vandaaruit is het verschijnsel via scheepvaart en visserij naar andere havenplaatsen langs de Zuiderzee geëxporteerd. De moeilijkheid is echter, dat Laren helemaal geen plaats aan de Zuiderzee is.

Dat geldt wel voor het nabijgelegen Huizen. Nu is al eens geconstateerd dat het dialect van het katholieke Emmeloord op Schokland als twee druppels water leek op dat van Huizen. Verondersteld is toen dat in tijden van religieuze intolerantie de katholieke Huizenaren hun plaats hebben verlaten, en in Emmeloord hun toevluchtsoord hebben gevonden. Dat geldt dan voor de zeevarende Huizenaren; de landbouwende (schapen hoedende) Huizenaren zullen wellicht naar Laren zijn getrokken, van waaruit ze de Gooise heide konden blijven bezoeken. Dat alles moet dan gebeurd zijn in een tijd waarin ook Huizen *h*-loos was. Later is daar dan de *h* heringevoerd. In Winklers *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, waar Laren nog *h*-loos is, heeft Huizen wel een *h*. Dat zo'n terugkeer van de *h* niet onmogelijk is, bewijzen Oost-Groningen en East Anglia in Engeland, waar de *h* na een periode van afwezigheid onder druk van de omringende dialecten (en de standaardtaal) ook opnieuw geïntroduceerd is. Ook in het Larens van nu is de *h*, die in de negentiende eeuw verdwenen was, weer teruggekeerd.

Aan de oostkant van de Veluwe zijn de oorspronkelijk lange *aa* (bijvoorbeeld de *aa* in het woord *schaap*) en de door rekking in open lettergreep lang geworden *aa* (bijvoorbeeld de *aa* in het woord *water*) nog niet samengevallen. De oorspronkelijk lange *aa* is er 'verdonkerd' tot *òò* (vaak gespeld *ao*). Dit proces speelde zich af voordat de oorspronkelijk korte *a* in open lettergreep gerekt werd tot een *aa* (vergelijk Duits *Wasser*, zonder deze rekking), want de *aa* die uit deze rekking is ontstaan, is *aa* gebleven en niet *òò* geworden. Zo kent de oostelijke Veluwe voor woorden waar het Nederlands een *aa* heeft zowel de *òò* als de *aa*, en het onderscheid tussen deze twee is historisch. Op dit punt wijkt het oostelijke Veluws niet van de meeste Overijsselse dialecten af.

De westelijke Veluwe heeft eveneens zowel *òò* als *aa* voor woorden die in het Nederlands uitsluitend *aa* hebben, maar hier is het onderscheid fonetisch. Of een woord met een *òò* dan wel een *aa* uitgesproken wordt, hangt af van de medeklinker die op dat woord volgt. Is dat een *t, d, s, z, n, l, r* of *j*, dan horen we voorafgaand een *òò*; is de medeklinker een *p, b, m, v, f, k, g* of *ng*, dan is voorafgaand een *aa* te horen.

3.3 Woordvorming

Voor deze paragraaf is hoofdzakelijk gebruikgemaakt van de dissertatie *Het dialect van de Noord-West-Veluwe* van W. van Schothorst (voor de volledige titelbeschrijving zie paragraaf 3.9). Aangezien dit werk vooral de westelijke helft van de Veluwe beschrijft, is er waar nodig aangevuld, met name uit de *Reeks Nederlandse Dialektatlassen*. Bij Van Schothorst ontbreekt informatie over de verkleinwoordvorming, en daarom is onderdeel b van deze paragraaf, dat over dit onderwerp gaat, geheel gebaseerd op de inleiding bij Van der Schaaf-Kamphuis e.a.: *Apeldoorne Woord veur Woord.*

a. Meervouden

Naast het *s*-meervoud en het *en*-meervoud, die we ook uit het Nederlands kennen (de verdeling over de woorden is in het Veluws globaal dezelfde als in het Nederlands) zijn er ook nog de volgende uitgangen:

op *-er*: *kalf – kalver*
geen uitgang: *sjaap* ('schaap') – *sjaap*

b. Verkleinwoorden

Het Veluws (met in dit geval het Apeldoorns als uitgangspunt) kent de volgende verkleinwoorduitgangen:

-etjen: na korte klinker, gevolgd door sonorante medeklinker: *kamme* ('kam') – *kammetjen*
-pien: na lange klinker, gevolgd door sonorante medeklinker: *raam – rääm-pien*
-sien: na *k*: *jurk – jurksien*
-tjen: na *r*, *w* of klinker: *mure* ('muur') – *muurtjen*
-jen: na *t* (ook gespeld *d*): *hond – hundjen*
-ien: in alle andere gevallen: *knoop – kneupien*

In het Apeldoornse dialect is de sjwa (dat is de *e* die bijvoorbeeld voorkomt in het lidwoord *de*) in de laatste, onbeklemtoonde lettergreep van de vrouwelijke zelfstandige naamwoorden bewaard, maar bij verkleinwoordsvorming valt deze sjwa weg, zoals het geval van *mure – muurtjen* laat zien.

Opvallend is het dat de klinker in de de verkleinwoorduitgang zowel een *ie* als een sjwa kan zijn; in dat laatste geval gaat een *j* aan de sjwa vooraf. Zeer typerend is de *s* aan het begin van de uitgang wanneer een woord eindigt op een *k*, ongeacht de lengte van de voorafgaande klinker.

De meest oostelijk gelegen plaatsen, zoals Apeldoorn, kennen umlaut in de verkleinwoordvorming: naast aanhechting van de uitgang verandert ook de (beklemtoonde) klinker van kleur. De woorden *raam* en *knoop* laten dit met respectievelijk *räämpien* en *kneupien* zien.

c. Persoonlijke voornaamwoorden

In onderwerpspositie

Nederlands	*Veluws*
ik	ik, ikken, ikke, 'k
jij	jiej, je
hij	hiej, iej

zij (enkelvoud)	hie, ziej, ze
het	't
wij	wiej, we, wuliej
jullie	jiej, je, juliej
zij (meervoud)	ziej, ze, zuliej

Het bovenstaande rijtje, gebaseerd op het werk van Van Schothorst, geeft de taal van de westelijke Veluwe weer. De oostelijke vormen kunnen daarvan afwijken. Het onderstaande rijtje met oostelijke woorden is gebaseerd op de beschrijving van het Apeldoorns in de *Reeks Nederlandse Dialektatlassen.*

Nederlands	*(Oost-)Veluws*
ik	ik, 'k
jij	ie
hij	hie, hee
zij (enkelvoud)	zee
het	't
wij	wiele, wie
jullie	ule, iele
zij (meervoud)	zie, ze

Het Veluws onderscheidt zich van andere dialecten door de persoonlijke voornaamwoorden van de eerste en tweede persoon meervoud, die sterk van het Nederlands afwijken (met uitzondering van het zuidelijke Veluws), maar die ook onderling een grote variatie vertonen. Het onderstaande overzicht is gebaseerd op de *Reeks Nederlandse Dialektatlassen* (zin 44). Achter het dialectwoord staat genoteerd waar dit woord voorkomt of voorkwam.

***wij*:**

wulie: Harderwijk, Spakenburg, Ermelo, Putten, Uddel, Nijkerk, Voorthuizen, Garderen, Hoogland, Stroe, Kootwijk, Leusden, Otterlo
wulu: Oene
wule: Elspeet, Leusden
wullie: Voorthuizen, Kootwijk, Amersfoort
wullen: Hierden
wulle: Vaassen, Emst, Leusden

wielie: Hoenderloo
wieleu: Loenen
wiele: Epe, Tongeren, Klarenbeek, Apeldoorn, Teuge, Barneveld, Brummen
wie: Harderwijk, Hulshorst, Heerde, Veessen, Vorchten, Spakenburg, Elspeet, Vierhouten, Nijbroek, Terwolde, Teuge, Wilp, Gietelo, Hoenderloo, Woeste Hoeve, Beekbergen, Eerbeek
wiej: Nunspeet
wij: Woudenberg, Lunteren, Maarsbergen, Scherpenzeel, Renswoude, Veenendaal, Ede, Bennekom, Rozendaal, Spankeren, Dieren, Rheden

jullie:
julie: Harderwijk, Spakenburg, Putten, Uddel, Nijkerk, Voorthuizen, Garderen, Hoogland, Stroe, Kootwijk
julen: Hulshorst
jule: Elspeet
juul: Hulshorst
jullie: Ermelo, Terwolde, Voorthuizen, Amersfoort, Woudenberg, Lunteren, Otterlo, Hoenderloo, Woeste Hoeve, Maarsbergen, Scherpenzeel, Renswoude, Veenendaal, Ede, Bennekom, Rozendaal
jullen: Hierden
julle: Vierhouten, Leusden
ule: Epe, Tongeren, Heerden, Veessen, Vaassen, Nijbroek, Klarenbeek, Apeldoorn, Teuge, Wilp, Gietelo, Barneveld, Eerbeek
ulle: Vorchten, Emst
ielie: Spankeren
ielu: Oene
iele: Beekbergen, Loenen, Brummen
illie: Dieren, Rheden
oelie: Woeste Hoeve

Het onderstaande overzicht van de persoonlijke voornaamwoorden in niet-onderwerpspositie (meewerkend of lijdend voorwerp) is weer ontleend aan Van Schothorst:

Nederlands	*Veluws*
mij	mien, m'n, me

jou	joe, je, juliej
hem	hum, 'm
haar	hum, 'm, heur, d'r, 'r
het	't
ons	oens, ons
jullie	joe, je, juliej
hen, hun	ze, huliej

Op de oostelijke Veluwe komt in plaats van *joe* voor: *oe*.

d. Bezittelijke voornaamwoorden

Nederlands	*Veluws*
mijn	mien, m'n
jouw	joe, je
zijn	zien, z'n, hum
haar	heur, d'r, hum
ons	oens
jullie	je, juliej
hun	huliej, d'r

Het oostelijke Veluws kent in plaats van *joe*: *oew*, in plaats van *juliej*: *ule*, en in plaats van *huliej*: *eur*.

Vaak wordt gedacht dat dialecten heel conservatief zijn, en dat dit op de Veluwe, die op het gebied van godsdienst en maatschappijbeschouwing ook een naam heeft hoog te houden, wel in extreme mate het geval zal zijn. Bovenstaande rijtjes laten echter het tegendeel zien. Het Veluws is 'moderner' dan het Nederlands. Het Nederlands heeft weliswaar het onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk afgeschaft in de zelfstandige naamwoorden (en is op dat punt progressiever dan bijvoorbeeld het Duits), maar bewaart dat nog in de persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden. Het Veluws is op dat punt weer progressiever dan het Nederlands: het heeft ook in de voornaamwoorden het man-vrouw-onderscheid opgeheven: met één en hetzelfde (persoonlijke of bezittelijke) voornaamwoord kan zowel naar mannen als naar vrouwen worden verwezen. Helaas voor alle progressieve geesten die zich rond de Paasheuvel verzamelen, staat dit verlichte Veluwse systeem wel

onder druk van de behoudende standaardtaal, waardoor de sekseneutrale aanduiding langzaam maar zeker aan het verdwijnen is.

e. Aanwijzende voornaamwoorden

Nederlands	*Veluws*
deze	deze(n)
die	diej(n)
dit	dit
dat	dat

Bij zelfstandig gebruik in het enkelvoud wordt *diej(n)*: *dendiejen*, en *deze(n)*: *dendezen*.

De vragende voornaamwoorden zijn *wiej*, *wat* (zelfstandig), *wellek*, *welleke(n)* en *waffer* (bijvoeglijk). De betrekkelijke voornaamwoorden zijn *diej* en *dat*. De lidwoorden zijn *de(n)*, *'t* en *'n*.

f. De vervoeging van werkwoorden

Als voorbeeld nemen we het werkwoord *wareken* 'werken'.
Tegenwoordige tijd

Nederlands	*Veluws*
ik werk	ik warek
jij werkt	jiej wareken
hij/zij werkt	hiej/ziej warekt
wij werken	wiej wareken
jullie werken	jiej wareken
zij werken	ziej wareken

In het noordoosten van de Veluwe eindigt het meervoud van de tegenwoordige tijd niet op *-en*, maar op *-t* (*wulle bakt* 'wij bakken', *ze ziet* 'ze zien', zie de Inleiding). In de derde persoon enkelvoud van de niet-sterke werkwoorden vinden we daarentegen een *-en*-uitgang in plaats van *-t*: *hie dreigen* 'hij dreigt', *hie maken* 'hij maakt'.

Verleden tijd

Nederlands	Veluws
ik werkte	ik wareken
jij werkte	jiej wareken
hij/zij werkte	hiej/ziej wareken
wij werkten	wiej wareken
jullie werkten	jiej wareken
zij werkten	ziej wareken

voltooid deelwoord: *ewarekt*
N.B. de *e* van *warek-* is een sjwa (dat is de *e* van het lidwoord *de*).

De verleden tijd van sterke werkwoorden wijkt hiervan af, daarom geven we die ook. Voorbeeld: *stareven* 'sterven'

Nederlands	Veluws
ik stierf	ik storref
jij stierf	jiej storreven
hij/zij stierf	hiej/ziej storref
wij stierven	wiej storreven
jullie stierven	jiej storreven
zij stierven	ziej storreven

voltooid deelwoord: *estorreven*

Totaal afwijkend is de vervoeging van het werkwoord *zien* 'zijn':

Tegenwoordige tijd

Nederlands	Veluws
ik ben	ik bin
jij bent	jiej bin
hij/zij is	hiej/ziej is
wij zijn	wiej bin
jullie zijn	jiej bin
zij zijn	ziej bin

Verleden tijd

Nederlands	*Veluws*
ik was	ik was, waar
jij was	jiej wazen, waren
hij/zij was	hiej/ziej was, waar
wij waren	wiej wazen, waren
jullie waren	jiej wazen, waren
zij waren	ziej wazen, waren

voltooid deelwoord: *ewest*

g. Sterke werkwoorden

Sterke werkwoorden onderscheiden zich (onder meer) door klinkerwisseling van de regelmatige werkwoorden. Hieronder geven we van alle voorkomende klinkerwisselingen in het (westelijke) Veluws telkens één voorbeeld. Achtereenvolgens staan vermeld:

- het hele werkwoord (de 'infinitief')
- de tegenwoordige tijd in de eerste persoon enkelvoud (*ik*)
- de verleden tijd in de eerste persoon enkelvoud (*ik*) en de eerste persoon meervoud (*wiej*)
- het voltooid deelwoord
- de Nederlandse vertaling

(Alle niet-genoemde werkwoordsvormen laten zich met het bovenstaande schema eenvoudig uit de genoemde afleiden).

Voor de taalkundige volledigheid wordt elk voorbeeld voorafgegaan door een Romeins cijfer, dat de klasse aanduidt waartoe het werkwoord behoort.

klasse	infinitief	o.t.t. (*ik*)	o.v.t. (*ik*)	o.v.t. (*wiej*)	volt. deelw.	betekenis
I	blieven	blief	blef	bleven	ebleven	'blijven'
II	gieten	giet	goo^{e}t	go^{e}ten	egoten	'gieten'
II	stuven	stuuf	stoof	stoven	estoven	'stuiven'
III	krimpen	krimp	krimp	kromp	krompen	'krimpen'

III	hellepen	hellep	hollep	hollepen	ehollepen	'helpen'
III	stareven	staref	storref	storreven	estorreven	'sterven'
IV	nemen	neem	nam	namen	enomen	'nemen'
IV	sjeren	sje^{e}r	sjo^{e}r	sjo^{e}ren	esjo^{e}ren	'scheren'
V	geven	gef	gaaf	gaven	egeven	'geven'
V	zitten	zit	zat	zaten	ezeten	'zitten'
VI	baken	baak	beuk	beuken	ebaken	'bakken'
VI	dragen	draag	droeg	droegen	edragen	'dragen'
VI	vòò^{e}ren	vòò^{e}r	voe^{e}r	voe^{e}ren	evòò^{e}ren	'voeren'

De kleine *e* (^{e}) betekent dat er na de klinker een lichte *e*-naslag is te horen.

3.4 Dialectwoorden

Ook in lexicaal opzicht lopen er belangrijke scheidslijnen over de Veluwe, zoals de onderstaande voorbeelden laten zien. De woorden zijn ontleend aan de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* (TNZN).

Nederlands	*West-Veluwe*	*Oost-Veluwe*
arend van de zeis	ham	ekkel
ladder	leer	ledder
veulen	vulling	vul
duif	hoorn	òòrend
gier	gier	aalte
moedervarken	zog	motte
voederbak voor het vee	zeuning	zomp
stier	bul	bolle
kaas	keis	keze
kies	kies	koeze
steel van de zeis	werf	snòò
merel	merel	gieteling

In een aantal andere gevallen laat de Veluwe zich niet opdelen in een oostelijke en een westelijke helft, maar heeft het als geheel een woord dat zich zowel van de oostelijke als van de westelijke dialecten onderscheidt. Zo'n woord is bijvoorbeeld *gres* 'gras' dat voorkomt in het westen van Gelderland

(ook in de Betuwe), het zuiden van de Achterhoek en op Urk, en daarmee een strook vormt tussen het oostelijke *grös* (de IJssel is voor dit woord een grensrivier) en het westelijke *gras*, dat vanaf de provinciegrens met Utrecht voorkomt.

Opvallend is verder nog het woord *look* 'ui', dat we aantreffen op de noordoostelijke Veluwe, in het westen van de Achterhoek en ook nog in het noorden van Limburg, en dat zich geografisch tussen het westelijke *ui* en het oostelijke *siepel* in bevindt.

In 1990 gaf de Dialektwerkgroep 'Hermen Bomhof' (Apeldoorn/Ugchelen) een boekje uit, *Proat mä toe*, samengesteld door E. Dijkkamp. Door het boek verstrooid zijn wat alfabetische woordenlijstjes, die telkens een bepaald thema (flora, fauna, etc.) behandelen. Hieronder volgt een ruime selectie uit de dialectwoorden voor verschillende manieren van lopend voortbewegen. Duidelijk is te zien dat het dialect in variatie en nuancering niet voor het Nederlands hoeft onder te doen.

Voor 'langzaam lopen' bestaat het woord *anteuten*. Vergelijkbaar is *dreutelen* 'treuzelend, aarzelend lopen': *Jansien meuje (tante Jansien) dreutelt wat in de hof. Drieten* is, behalve 'ontlasting doen', ook 'langzaam lopen', maar dat gebeurt dan wel bij herhaling: *doar kömpe weer andrieten*. Dat frequente zit ook in *ankleppen: dät mense kömp hier zowat alle dage ankleppen*. In al die woorden proeft men iets negatiefs, maar dat is niet het geval bij *kuieren*, dat ook langzaam is, maar dan in de betekenis: 'bedaard wandelen'.

Voor het tegenovergestelde, dus 'in hoog tempo lopen', bestaan veel woorden. *Doar kömpe anzetten* of *anstuven* 'daar komt hij gezwind aangesneld'. Vergelijkbaar is *geiselen. Giespelen* is 'gehaast lopen': *Jansien giespelt noar de busse. Banjeren* is 'lopen met grote passen', en als dat wat onbeheerst gaat, heet het *banderen*. Gaat dat lopen in grote passen vergezeld van veel armgezwaai, dan spreekt men van *sabelen*, en voor (gewoon) lopen met slingerende armen bestaat het woord *beieren*: *dent (die daar) beiert deur de stroate*. Gehaast lopen kan ook met kleine pasjes, en dat heet dan *bizzeren*. Kleuters lopen altijd met kleine pasjes, en dat heet dan *drummelen*.

Niet altijd hoeft lopen een bepaalde bestemming als doel te hebben; men kan ook heen en weer lopen uit een gevoel van zenuwachtigheid. Daarvoor bestaat bijvoorbeeld het woord *dalven*: *wat bi'j (ben je) toch an 't dalven, ku'j*

(kun je) oew ei niet kwiet? Een synoniem is *krenselen*: *goa toch 's zitten, ie loop almä te krenselen.* Loopt iemand verdwaasd of overstuur rond, dan heet dat *dazen*: *daas toch niet zo rond, 't wördt er niet bèter van.* Maar je kunt ook zo maar wat doelloos lopen, en dat heet dan *gengelen*, of *rondklungelen*. Dat laatste woord is ongeveer hetzelfde als *kösteren*: in huis rondlopend allerlei karweitjes doen. Het accent ligt niet op het lopen, maar echt stilzitten is er ook niet bij.

Bovenstaande vormen van lopen zonder een bepaalde richting zijn niet negatief bedoeld. Iets afkeurends klinkt wel mee in de woorden *dildallen* ('jezelf in de weg lopen of een ander voor de voeten lopen') en *drapsen* ('onnodig lopen': *wat loa'j (laat je) mien toch hen drapsen*).

Wie veel lawaai maakt bij het lopen – zeker met klompen was dat niet moeilijk – kan *klotsen* of, sneller, *holsteren*: *heur de vent 's holsteren op de dèle (deel).* Maar soms probeer je lawaai te vermijden, als je gaat *schiefelen* ('zich een beetje stiekem verplaatsen, ongezien weggaan': *Knelis is d'r tussenuut eknepen, 'k zagge 'm doarnet vot schiefelen*) of met dezelfde betekenis *(vot)sniefelen*. Stiekem beschaamd weggaan, met de staart tussen de benen, heet *sliepstärten* of ook wel *sloepstärten* (letterlijk: 'sluipstaarten').

Als het lopen niet zo gemakkelijk gaat, kan er ook uit een weelde aan omschrijvingen gekozen worden: *foddelen, forreken, foegelen* (betekenen alledrie: 'onbeholpen lopen'), *krukkelen* ('slecht lopen'), *krummelen* ('onvast lopen'), *pokkelen* ('lopen met een zware last'), *puusten* ('moeizaam, zuchtend lopen'), *sjachelen* ('gebrekkig, wat schommelend lopen'), *schoefelen* ('schommelend lopen'), *smoeksen* of *smoksen* ('onbeholpen lopen').

Soms had dat moeilijke lopen een duidelijke oorzaak. Wie moeizaam bergopwaarts loopt – op de Veluwe is dat mogelijk – is aan het *klabasteren*, letterlijk 'klauteren'. Daarop lijkt *klabateren*: 'al lopend vallen'. Niet alleen de stijging van het terrein, maar ook de gesteldheid kan het lopen bemoeilijken. *Klaaieren* is 'lopen door modder, veen of nattigheid'. Zijn de schoenen inmiddels doorweekt, dan heet het *soppen*. *Palsteren* of *polsteren* betekent dat men zich moeizaam door sneeuw of mul zand voortbeweegt.

Soms ligt de oorzaak van het moeilijke lopen in de mens zelf, bijvoorbeeld bij *hampelen* ('mank lopen, hinken'; hinkelen als kinderspel heet *hinkepadden* of *hinkepotten*). *Sleppen* is 'slepen, lopen met een trekkend been'. En van iemand die wat ongelukkig liep omdat zijn ene been steeds slingerde, werd gezegd: 'Hee löp as Apeldoorne en umstreken'.

3.5 Externe factoren in de ontwikkeling van het Veluws

Lange tijd is het gebied van de Veluwe, de Gelderse Vallei en de Utrechtse Heuvelrug dunbevolkt en ontoegankelijk geweest. De bekende predikant en filantroop O.G. Heldring, die in de negentiende eeuw een reis naar Hoenderloo beschreef, vergeleek zijn tocht met een expeditie door de Sahara. De vele zandverstuivingen, gevolg van de kaalslag na excessief kappen, zullen hem wel tot die gedachte gebracht hebben. In onze tijd oogt het gebied met zijn uitgestrekte bossen ronduit aantrekkelijk, maar dat zijn wel herplantingen uit een betrekkelijk jong verleden. De meest recente plannen om van de Veluwe weer een woestijn van zandverstuivingen te maken, betekenen niets anders dan het herhalen van het milieubederf van een paar eeuwen geleden.

De verbindingen naar en over de Veluwe waren arcadisch, maar verkeerstechnisch slecht. A.R. Hol schrijft in het door haar (samen met H. Entjes) samengestelde deel 12 van de *Reeks Nederlandse Dialektatlassen* (Gelderland en Zuid-Overijsel), dat Kootwijk voor de oorlog alleen bereikbaar was over een zandweg met een fietspad ernaast. Nog in de jaren vijftig liep er alleen een grindweg naar Kootwijk.

Het leven op de Veluwe, de Utrechtse Heuvelrug en het gebied daartussen speelde zich af in volslagen afzondering. Hier vinden we, in het midden van Nederland, een van de meest geïsoleerde streken van ons land. In lexicaal opzicht betekende dat vaak, dat er woorden gehandhaafd bleven die elders allang verdwenen en verdrongen waren. Het woord *pijn*, bijvoorbeeld, is een leenwoord uit het vroeg-Middeleeuwse Kerklatijn (*poena*). Rond het midden van de twintigste eeuw had het, in allerlei dialectische varianten (*pien*, *piene*, *pain*) het oude autochtone (Germaanse) woord *zeerte* verdrongen. Alleen in Drenthe, Noordwest-Overijssel, Vlaanderen en Vlaams-Brabant én in de streek rond Amersfoort was *zeerte* blijven bestaan.

Anderzijds bood de geïsoleerde ligging wel kansen aan fonologische en morfologische processen die in de Nederlandse standaardtaal, en veel andere dialecten, in hun ontwikkeling waren tegengehouden. Twee daarvan hebben we al genoemd in de paragrafen 2 en 3; ze worden hier in het kort herhaald. De oude West-Germaanse *sk* heeft een tendens gekend tot assimilatie (dat wil zeggen dat de *k* zich aanpast bij de *s*), maar in het Nederlands is die aanpassing zeer beperkt gebleven, en nooit verder gekomen dan *sch*: *schaap*, *schip*, *school*. Hier is alleen de wijze van articulatie aangepast: plofklank werd

wrijfklank. Op de Veluwe is ook de plaats van articulatie gewijzigd: achter werd voor. Zo ontstond de *sj* in woorden als *sjaap*, *sjip* en *sjool*.

Ook in het geslachtsonderscheid binnen de voornaamwoorden is het Veluws veel progressiever dan de rest van Nederland. Zoals bekend heeft het Nederlands bijna overal het onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk verloren (het werden allemaal *de*-woorden), maar in de voornaamwoorden is het blijven bestaan: *hij* versus *zij*, *hem* versus *haar*, *zijn* versus *haar*. Op dit punt bevindt het Nederlands zich nog in Indogermaanse tijden. Het Veluws is veel verder. Daar was het geslachtsonderscheid aan het begin van de twintigste eeuw al afgeschaft, en kon naar elke persoon met dezelfde voornaamwoorden verwezen worden.

De Veluwe is eeuwenlang een erg arme streek geweest, met weinig prestige van zichzelf. Aan de eigen taal werd dan ook weinig waarde gehecht, en voor verschijnselen die erin slaagden om over de fysieke barrières heen te komen, was men zeer ontvankelijk. Zo verklaart Kloeke dat de van oorsprong Hollandse *uu* in woorden als *muus* 'muis' en *huus* 'huis' juist op de Veluwe zo ver oostwaarts is doorgedrongen.

In de negentiende eeuw bereikte het hele gebied tussen Veluwe en Utrecht een economisch dieptepunt toen de inlandse tabaksteelt, die daar een monocultuur vormde, volledig instortte. Weinig steden in ons land boden in die tijd zo'n deplorabele aanblik als Amersfoort. Maar het eeuwenlang desolate en gesloten karakter van de streek veranderde volledig aan het eind van de negentiende en in de twintigste eeuw. De centrale positie in Nederland bracht het op een knooppunt van wegen. Een van de eerste spoorwegmaatschappijen in ons land, de Nederlandsche Centraal Spoorweg Maatschappij (NCS), exploiteerde hier haar lijnen. Later volgden de verkeerswegen en verkeerspleinen (Hoevelaken). Het al eerder genoemde Kootwijk is tegenwoordig een bekende afslag aan de vierbaanssnelweg. Keuterboerderijtjes maakten plaats voor suburbia. Barneveld, bijvoorbeeld, groeide tussen 1953 en 1994 van 10.000 tot 23.500 inwoners. Heidevelden werden hightech bedrijventerreinen. Andere belangrijke ontwikkelingen zijn natuurlijk het toerisme en de militairen die juist hier (Harderwijk, Harskamp, 't Harde) zijn neergestreken. Dit alles leidde tot een verwatering van het dialect, dat vroeger zo'n grote afstand tot het Nederlands bewaarde. Paradoxaal leidt het er ook toe dat allerlei vernieuwingen in de taal zijn teruggedraaid. De *sj*-uit-

spraak vindt men nu alleen nog bij de oudste inwoners van afgelegen kernen. En het Veluws maakt ook in de persoonlijke (en andere) voornaamwoorden weer steeds duidelijker een verschil tussen mannen en vrouwen.

3.6 Dialectgebruik

In de tijd dat de Veluwe nog een arme streek was, genoot het dialect weinig aanzien, ook bij de eigen inwoners. Een strijdende streektaalbeweging, zoals we die meer naar het noorden en oosten wel kennen, ontbrak hier. Heel veel initiatieven spelen zich ook af op een lokaal niveau, al dan niet ingekaderd in de plaatselijke historische vereniging. De bekende uitzondering op de regel wordt gevormd door de Dialectkringe Salland en Oost-Veluwe, die op het gebied van de streektaalliteratuur belangrijk werk verricht.

3.7 Literatuur in het Veluws

Merkwaardigerwijs ontbreekt de Veluwe volkomen in de literatuurgeschiedenissen over het hele Nedersaksische taalgebied (in Nederland) die er tot nu toe zijn verschenen. Hoe wenselijk, ja zelfs noodzakelijk een aanvulling met de Veluwse letterkunde ook is, het opstellen daarvan valt buiten het bestek van dit boek. We volstaan daarom met de eerste, de bekendste en de beste auteur in het Veluws. Alledrie hebben ze iets met Apeldoorn te maken gehad.

De eerste auteur in het Veluws is W.J. van Zeggelen geweest. In 1854 en 1855 koos hij voor twee berijmde samenspraken in de *Geldersche Volks-almanak* voor het Apeldoornse dialect, of wat daarvoor moest doorgaan. Van Zeggelen was een geboren en getogen Hagenaar, die zijn pseudo-Apeldoorns vooral gebruikt heeft om zijn stukjes een extra humoristische lading mee te geven. Daarmee trad hij in de voetsporen van J. J. Cremer, die een jaar daarvoor in dezelfde *Geldersche Volks-almanak* het verhaal *Wiege-Mie* had gepubliceerd, de eerste van de reeks *Betuwsche en Overbetuwsche Novellen* die zowel Cremer als de dialectvertelling in het algemeen ongekend populair zouden maken. Cremer kreeg een grote stoet epigonen; Van Zeggelen, die waarschijnlijk Cremer persoonlijk kende, was een van de eersten.

De bekendste vertolker van het Veluws was ongetwijfeld Kees Schilperoort (1917–1999), al moet men zowel het begrip 'Veluws' als 'literatuur' wel erg ver oprekken om de voorman van de immens populaire *Boertjes van Buuten*

erin te kunnen betrekken. Ook Schilperoort bediende zich van een pseudodialect, dat in de eerste plaats bedoeld was om de lachers op zijn hand te krijgen. In zekere zin staat hij in de traditie die door Cremer en Van Zeggelen ingezet was, en op zijn wijze heeft hij die traditie tot een niet eerder vertoond succes uit weten te bouwen.

Parallel aan het succes van het dialect in humoristische sketches ontwikkelt zich een groep dialectliefhebbers en -schrijvers die zich ergert aan dit al te goedkope succes, waarin de dialectspreker toch eigenlijk belachelijk wordt gemaakt, en waarin de onzuivere weergave ook al niet van veel respect voor het dialect getuigt. Haast als een reactie gaan schrijvers het dialect ernstig nemen als voertuig voor ook de meer serieuze gevoelens en gedachten, zoals dat in de standaardtaal een vanzelfsprekendheid is. Deze aandacht voor de inhoud gaat samen met een aandacht voor de vorm: niet langer een pseudodialect, dat alleen maar de sfeer van het dialect hoeft op te roepen en voor het grote publiek verstaanbaar moet blijven. In plaats daarvan geeft men zich op studieuze wijze rekenschap van de 'eigen-aardigheden' van het dialect. Dialectvorser en dialectschrijver zijn nogal eens in één persoon verenigd. Een van de grootste poëtische talenten in deze groep van dialectschrijvers is de Apeldoorner Hermen Bomhof (1919-1988) geweest. Bomhof was de oprichter van de Dialektkringe Salland en Oost-Veluwe. De muzikale kracht van zijn gedichten kan men het best ervaren door de mooie vertolkingen die de zangeres Diana Vredenberg ervan heeft gemaakt.

3.8 Een voorbeeld van het Veluws: 'k Heb oe zo graag

Het onderstaande lied is van Hermen Bomhof, en is te vinden in zijn bundel *Van weerskanten vremp* (IJsselakademie, Kampen, 1987). Er is één woord waarvan de betekenis niet zo gemakkelijk te achterhalen zal zijn, en dat is *höt* in regel 5; een *höt* is een 'poos' of een 'lange tijd'.

'k Heb oe zo graag. Meschien zö'j 't later weten
as ie mien stem al niet meer heuren zölt.
Mien ideaal ervaart as tut de droad versleten
en alles wat ik wol niet langer stand meer höldt,
a'w' al zo'n höt met duuzenden klinkkloar vergèten bint,
mär eender nog de wilgen kreunt krek in de zelfde wind.

Wilgen in de westenwind, wiegend an de bèke
Alles wa'j' niet könt besprèken
Dinger die te diepe bint zink de wilgen in de wind.
Zink de wilgen in de wind.

'k Heb oe zo graag. Mien bloed blif van oe zingen.
Ie glieren mien as zand mien hande deur.
Veurnamer wier ie mien in mien herinneringen.
Al wat ik von van oe gaf an mien lèven kleur.
Dät wiele beijen, wat z'ok zek, nooit un bestoan begint
Blif duuster as de fluusterzank van wilgen in de wind.

Wilgen in de westenwind, wiegend an de bèke
Alles wa'j' niet könt besprèken
Dinger die te diepe bint zink de wilgen in de wind.
Zink de wilgen in de wind.

'k Heb oe zo graag. Met heel mien hät en zinnen
waa'k oe gezind. Mien honger en mien dös
en alles wat ik was, van buten en van binnen,
dät lei ik bloot veur oe. Ik maken alles lös.
Kompleet opgoan wol ik in oe. Ik was van liefde blind.
Met oe wol ik zo eeuwig wèèn as wilgen in de wind.

Wilgen in de westenwind, wiegend an de bèke
Alles wa'j' niet könt besprèken
Dinger die te diepe bint zink de wilgen in de wind.
Zink de wilgen in de wind.

'k Heb oe zo graag. De bloemen an de bèke
bluujt alle joar, mär ie bint zo wied vot.
Ie prèken wel zo mooi van bande niet te brèken.
Toch brak ie 't fiene rag mär al te vlot kepot.
Blif 't enkeld dreumen, woar un droad twee mensen samenbindt?
Felrood wordt roas, mär altied kreunt de wilgen in de wind.

3.9 Literatuur over het Veluws

De meest geciteerde studie over het Veluws is een eeuw oud: W. van Schothorsts dissertatie *Het dialect van de Noord-West-Veluwe*, in 1904 verdedigd aan de Rijksuniversiteit Utrecht. De titel is wat misleidend: het werk gaat hoofdzakelijk over wat wij nu de westelijke Veluwe zouden noemen, met als zwaartepunt de Gelderse Vallei. Ook tien dialecten in het oosten van de provincie Utrecht zijn beschreven; Van Schothorst legt de westgrens van het 'Veluws' ongeveer op dezelfde plaats als in dit hoofdstuk is gedaan. *Het dialect van de Noord-West-Veluwe* is een klassiek geworden werk, van een uitstekend niveau, en in bijvoorbeeld de duurmetingen van klinkers is het zijn tijd ver vooruit. Toch doet het wat merkwaardig aan dat er zo vaak verwezen wordt naar een studie die natuurlijk al lang niet meer bij de huidige stand van zaken in de dialectwetenschap aansluit. De reden is dat er sinds die tijd nooit meer een gelijksoortig werk over de héle Veluwe, of althans grote delen daarvan, verschenen is, dat de taal van dat gebied min of meer uitputtend beschrijft.

Iemand die wel de hele Veluwe beschreven heeft, ja soms zelfs heel Gelderland of nog grotere delen van ons taalgebied, is A.R. Hol geweest. Maar afgezien van haar aandeel in de *Reeks Nederlandse Dialektatlassen*, waar zij de Veluwe voor haar rekening nam, betrof haar werk steeds aspecten van het Veluws: de umlaut, of de slot *-n* na een accentloze klinker. Ook haar werk vormt door de hoge kwaliteit een blijvende bron voor onze kennis van het Veluws.

Recente boeken over de dialecten van de Veluwe en de Gelderse Vallei hebben vaak een specifieke plaats tot onderwerp. Zo verschenen in de jaren negentig van de vorige eeuw onder meer een woordenboek van het Hattems (K. Mulder, *Woordenboek Hattems Dialect*, Heemkunde Hattem, 1992), het Bunschoten-Spakenburgs (M. Nagel en M.W. Hartog, *Woordenboek van Bunschoten-Spakenburg en Eemdijk*, Bunschoten: Historische Vereniging 'Bunscote', 1996) en van het Apeldoorns (M. van der Schaaf-Kamphuis, G.J. de Vries-van het Loo, E.J. de Bor *Apeldoorne Woord veur Woord*, Apeldoorn: Dialectwärkgroep 'Hermen Bomhof', 1998). Veluwse woordenlijstjes zijn incidenteel ook te vinden in *De Veluwenaar*, kwartaaltijdschrift van de Stichting Jac. Gazenbeek.

In de jaren negentig verscheen een drietal artikelen over dit gebied van

mijn hand. In het eerste staat één dialect centraal, met verbindingen naar andere: 'Het Bunschoten-Spakenburgs te midden van andere dialecten', *Taal en Tongval* 48 (1996), p. 174–190. Het tweede behandelt onder de titel 'Hoe saxofoon is het oosten van Utrecht?' (*Driemaandelijkse Bladen* 49 (1997), p. 173–196) het héle Eemland, met verbindingen naar Gelderland en het Gooi. Het derde artikel, 'De verspreiding van de *sj*-uitspraak in Gelderland en Utrecht' (*Taal en Tongval* 49 (1997), p. 18–30) behandelt het hele in dit hoofdstuk besproken gebied.

4. Utrechts

4.1 Inleiding

Net als het wapen van de stad Utrecht, dat terugkeert in het wapen van de provincie, wordt de dialectkaart van Utrecht gedomineerd door een noordwest-zuidoost lopende diagonaal. Het tracé van die diagonaal wordt gevormd door de Utrechtse Heuvelrug. Aan de oostelijke zijde daarvan bevindt zich het Eemland, dat ook in dialectologisch opzicht een onderdeel vormt van de Gelderse Vallei en aansluit bij de dialecten van de Veluwe. Deze dialecten, de Gelderse en de Eemlandse, zijn behandeld in het vorige hoofdstuk. Aan de zuidelijke en westelijke zijde van de Utrechtse Heuvelrug vinden we de dialecten van het overige gedeelte van de provincie Utrecht, en deze dialecten staan centraal in dit hoofdstuk.

Zoals de oostelijke dialecten in de provincie Utrecht nauw aansluiten bij de Veluwse dialecten, gaan de westelijke Utrechtse dialecten (die we voortaan zullen aanduiden als 'Utrechts' zonder meer) nauwelijks merkbaar over in de dialecten van Zuid-Holland. Ook met de dialecten ten zuiden van de provincie, in de westelijke Betuwe, bestaat er maar een relatief gering verschil (zie daarvoor het werk van Berns in deze zelfde reeks). Zo sterk scheidend als de Utrechtse Heuvelrug op de dialecten heeft gewerkt, zo gering is de betekenis van de Lek, toch een van de breedste rivieren in ons land, voor het ontstaan van dialectverschillen.

De overgangen ten westen en ten zuiden van de Utrechtse Heuvelrug zijn heel geleidelijk. Men merkt de verschillen vooral in kwantitatief opzicht. Het weglaten van de *-t* aan het woordeinde komt in het noorden en westen van de provincie niet of nauwelijks voor, is in het dialect van de stad al stevig aanwezig (*Uterech*, *Ouwegrâch*), maar is echt heel frequent in het gebied rond de grote rivieren. De *g* wordt steeds zachter naarmate men in zuidoostelijke richting gaat. Hoe verder we naar het zuiden gaan, des te meer zien we het verschijnsel van klinkerverkorting. Het meest zuidoostelijke puntje van de provincie, Rhenen, kent het persoonlijk voornaamwoord *gij*, dat we ook kennen uit de Betuwse dialecten en uit het Brabants.

De dialecten van de provincie Utrecht overschrijden als gezegd zonder merkbare onderbreking de respectieve provinciegrenzen. Dit heeft wel eens aanleiding gegeven tot de gedachte dat het Utrechts niet bestaat, en dat we in plaats daarvan moeten spreken van Hollandse en Gelderse dialecten die elkaar op Utrechtse bodem treffen. Tegen deze opvatting valt wel wat in te brengen. Zuid-Hollandse verschijnselen in Utrecht kunnen we evengoed als Utrechtse verschijnselen in Zuid-Holland bestempelen. En Gelderse verschijnselen in Utrecht kunnen we natuurlijk ook als Utrechtse verschijnselen in Gelderland beschouwen. Verschijnselen als *t*-wegval, zachte *g*, het *gij*-pronomen en tal van lexicale eigenaardigheden maken duidelijk dat het niet alleen oost en west zijn die elkaar op Utrechtse bodem ontmoeten. Meerdere dialectologen hebben erop gewezen dat op veel woordkaarten een wig te zien is, breed in het zuiden en smaller toelopend naar het noorden, van zuidelijke verschijnselen die in noordelijke richtingen hebben weten door te dringen. In Utrecht raakt deze wig aan de Zuiderzee. De dialectologe Hol heeft daarom – met een vraagteken – Utrecht wel eens gekarakteriseerd als een filiaal van Brabant.

4.2 Klanken

Op tal van wijzen wijkt de Utrechtse uitspraak af van de Standaardnederlandse uitspraak. Veel van die verschillen zijn evenwel voornamelijk fonetisch, zoals de *g* die in delen van de provincie wat 'zachter' is dan in het Standaardnederlands (maar niet zo zacht als in de zuidelijke dialecten). Andere verschillen zijn kwantitatief. De slot-*t* is niet helemaal afwezig in het Utrechts, maar komt veel minder vaak voor dan in het Nederlands.

Naast de fonetische en kwantitatieve verschillen komen de 'fonologische' verschillen in het Utrechts betrekkelijk weinig voor. Met fonologisch verschil bedoelen we dat de klank in het Utrechtse woord zo sterk afwijkt van die in de Nederlandse tegenhanger, dat een heel ander spellingsteken moet worden gekozen (bijvoorbeeld *òò* i.p.v. *aa*), omdat er sprake is van afzonderlijke, betekenisonderscheidende klanken in het Utrechtse taalsysteem. De meest kenmerkende verschillen ten opzichte van het Nederlands zijn:

- woorden die in het Nederlands een *aa* hebben, worden in het Utrechts vaak uitgesproken met een *òò*;
- de Nederlandse *a* wordt in het Utrechts vaak gerekt tot een *â*.

In zijn dissertatie *Utrecht tussen oost en west* uit 1964 beschrijft T. van Veen een gebeurtenis in een Utrechtse stadsbus. 'Voor ons zaten twee kinderen, leerlingen van een school voor buitengewoon lager onderwijs. De een zat de ander, die nog al goedmoedig was, telkens te plagen. Toen de maat echter vol was, zei het geplaagde slachtoffer verontwaardigd: 'Laaspaak! Plaoggees!' ' (de oorspronkelijke spelling is hier gehandhaafd). De 'verkleuring' van *aa* tot *òò* en de rekking van *a* tot *â* zijn hier duidelijk te zien. Zelf had ik een soortgelijke ervaring in een Utrechtse stadsbus toen een echtpaar uit Hoograven op een ook wel goedige manier geplaagd werd door een jongen aan de andere kant van het gangpad. In onvervalst Utrechts reageerde de man van het echtpaar daarop met de woorden: 'Chòòn we kâtte?'

Voor een *r* en eventueel nog een medeklinker kan de Nederlandse *aa* ook wel eens een *ee* worden: *peerd* 'paard', *keers* 'kaars'. Ook een straatnaam als *Bemuurde Weerd* (in de stad Utrecht) of een kasteelnaam als *Beverweerd* (bij Werkhoven) laten deze *ee* zien. In de Lopikerwaard wordt *pèèrd* gezegd (evenzo in de aangrenzende Alblasserwaard en Krimpenerwaard), en in het oosten van de Kromme-Rijnstreek (Werkhoven, Langbroek, Cothen, Wijk bij Duurstede) komt *perd* voor. In de genoemde plaatsen staat *perd* naast *peerd*. *Perd* vinden we ook aan de overzijde van de Lek, in de Betuwe.

De korte *a* wordt niet altijd gerekt tot *â*, maar kan ook wel eens een korte *o* worden, met name voor *f(t)* en *ch(t)*: *of* 'af', *docht* 'dacht'. De Utrechtse korte *o* kan ook corresponderen met een Nederlandse korte *e*, vooral wanneer die

voor een *r* staat: *Korsemis* 'Kerstmis', *vors* 'vers'. Zo'n *o* kan ook ontstaan uit klinkerverkorting van *òò*, bijvoorbeeld in *plossjie* 'binnenplaatsje'. Verkorting van klinkers is een zeer bekend verschijnsel in het Utrechts, en ook dit is weer een verschijnsel dat het Utrechts deelt met wat er ten zuiden van de provincie wordt gesproken. Het al genoemde *perd* zou een verkorting kunnen zijn uit *pèèrd*. Andere voorbeelden van zo'n klinkerverkorting zijn *botter* 'boter', *hof(d)* 'hoofd' en *(ik) sprik* '(ik) spreek'.

Niet elke *ee* en niet elke *oo* worden verkort. Het is in het Stad-Utrechts ook heel gebruikelijk om de *ee* uit te spreken als de *i* van *pit*, maar dan gerekt: *algemeên* 'algemeen'. Dit gebeurt vooral voor een *n*, zoals in het voorgaande voorbeeld, maar ook wel in open lettergreep: *Êlinkwijk*. In de provincie Utrecht klinkt de *ee* soms al bijna als *ie*, en is er een kleine *j*-naslag te horen: *stiejen* 'steen'. Die klank hoort men ook wel in woorden die in het Nederlands met een *ie* worden uitgesproken: *geziejen* 'gezien'. Evenzo wordt de Nederlandse *oo* in het Utrechts vaak uitgesproken als een *oe* met een *w*-naslag: *boewem* 'boom' (*stiejen*, *geziejen* en *boewem* zijn maar zeer gebrekkige benaderingen van wat werkelijk te horen is, maar dichterbij kunnen we met ons alfabet niet komen). In het Stad-Utrechts wordt de *oo* ook uitgesproken als een klank die tussen de Nederlandse *oo* en de *òò* in zit, en die wordt gespeld als *oa*: *boam*, *load*.

Voor een medeklinker die met lipronding wordt uitgesproken kan de *ee* in het Utrechts ook veranderen in de eveneens 'geronde' *eu*: *speule* 'spelen', *veul* 'veel', *zjeuve* 'zeven'.

Hierboven zeiden we al dat de korte *a*, naast de rekking tot *â*, soms ook wel tot een korte *o* wordt (voor de wrijfklanken *ch* en *f*). Om het beeld compleet te maken, voegen we er hier aan toe dat de Nederlandse *a* ook wel eens een *e* is: *erremoei* 'armoede', *bled* '(dien)blad', *den* 'dan'. Een korte *o* klinkt in het Stad-Utrechts bijna als een *a* in woorden als *borreltsjie* 'borreltje'. In het Utrechts van stad en platteland is in plaats van een korte *o* vaak een korte *u* te horen: *upperman* 'opperman', *schup* 'schop', *bukkem* 'bokking'. In de stad bestaat juist de neiging om van een korte *u* een korte *o* te maken: *foksia* 'fuchsia'. Misschien hebben we hier te maken met hypercorrectie.

Voor *n* en *m* wordt een korte *e* vaak een *i*: *mins* 'mens', *immer* 'emmer'. De *ij/ei* wordt op het platteland, en door jongere sprekers in de steden, uitgesproken als *ai*, maar in het zuidwesten van de provincie (Lopikerwaard) ook

wel als *èè*. In de stad Utrecht (en soms ook wel daarbuiten) is die *èè* in het algemene proces van klinkerverkorting vaak tot *è* geworden: *da begreppie* 'dat begrijp je', *je blef t'raf!* 'je blijft eraf!'.

Zeker in het Stad-Utrechts zijn er veel minder 'volle' klinkers (*aa*, *a*, *ee*, *o*, etc.) te horen dan in het volgens zekere normen gesproken Standaardnederlands, omdat dit dialect sterk de neiging heeft elke klinker die niet het woordaccent draagt, te verzwakken tot sjwa (dat is de *e* in het lidwoord *de*), bijvoorbeeld *håndgrenòòt* 'handgranaat'. Is de niet-accentdragende, verzwakte klinker oorspronkelijk een *ee* of een *eu*, dan wordt die in het Utrechts niet een sjwa, maar een korte *i*: *tillevisie* 'televisie', *rimmetiek* 'reumatiek'.

De sjwa komt in het Utrechts heel vaak voor: niet alleen dankzij de verzwakking van de volle klinkers, maar ook door de neiging om waar mogelijk tussen twee medeklinkers een sjwa in te voegen: *mellek* 'melk', *fillem* 'film'. In het Utrechts is die neiging veel sterker dan in het Standaardnederlands. In de taalkunde heet zo'n ingevoegde sjwa een svarabhakti-vocaal.

Enigszins merkwaardig tegen de achtergrond van de zojuist gememoreerde tendens om elke niet-accentdragende klinker tot een sjwa te maken, is het om in het Utrechts een *ie* aan te treffen waar het Nederlands een sjwa heeft. Dat is in de volgende woorden of woorddelen het geval:

- in de verkleinwoorduitgangen
- in het persoonlijk voornaamwoord *je* als dit achter een ander woord in de zin 'geplakt' wordt: *wa blievie?* 'wat blief je?'
- in enkele leenwoorden uit het Frans, die eindigen op *zjie*: *blemòòzjie* 'blamage', *geròòzjie* 'garage', *horlozjie* 'horloge' (de *z* klinkt in deze woorden licht gemouilleerd, hetgeen is aangegeven door de *j*).

Ook voor veel medeklinkers geldt dat ze op een fonetisch niveau, of in de frequentie van hun voorkomen afwijken van het Nederlands. Een voorbeeld van een fonetische variant is de *s*, die in het Utrechts nogal eens klinkt als de *sj* in het woord *jasje*, en die soms wordt gespeld als *š*.

Een voorbeeld van een kwantitatief verschil is te vinden bij de al genoemde *t*: die komt in het Utrechts wel voor, maar zeker aan het woordeinde veel minder vaak dan in het Nederlands. Het is trouwens niet alleen de *t* die in

het Utrechts vaak wordt weggelaten: ook de *n* (na sjwa: *bovemeester* 'hoofd der school') kan dit overkomen.

Maar de Utrechtse *t* is wel een heel bijzonder geval. Soms neemt hij bij zijn verdwijning de voorafgaande medeklinker ook mee. Dat gebeurt vooral wanneer die medeklinker een *ch* of een *f* is: *wòòr blij Merie toch?* 'waar blijft Marie toch?'. Soms blijft de *t* staan, maar is de voorafgaande medeklinker (bijna) verdwenen: *âchte[r]buu[r]t* 'achterbuurt' (de vierkante haakjes geven aan dat de daartussen staande klank bijna niet hoorbaar is).

De *t* verdwijnt niet alleen vaak, maar duikt ook frequent op in woorden die het in het Nederlands zonder *t* moeten stellen: *dubbelt* 'dubbel', *lijnt* 'lijn', *boekhouwert* 'boekhouder', *zeist* 'zeis'. Na een *m* is evenwel geen *t*, maar een *p* te horen: *glomp* 'glom'. Dat verschijnsel heet assimilatie: de lipklank *p* ontstaat onder invloed van de voorafgaande lipklank *m*. In dit geval dus een assimilatie van plaats van uitspraak.

Assimilatie van stem (een stemloze medeklinker wordt stemhebbend onder invloed van een stemhebbende medeklinker, of omgekeerd) komt in het Nederlands ook wel voor, maar in het Utrechts is het verschijnsel veel sterker: het werkt zelfs over woordgrenzen heen. Zo wordt in de zin *ze ston an de deur vis de bakke* de *t* van *te* een *d* onder invloed van de (stemhebbende) *b* van *bakke*. Omgekeerd wordt in de woordgroep *te pstoor* ('de pastoor') de *d* van *de* een *t* onder invloed van de (stemloze) *p* van *pstoor*.

Ten slotte is er de assimilatie van wijze: een plofklank wordt een wat langer aangehouden klank onder invloed van een andere, eveneens wat langer aangehouden (dus niet-ploffende) klank: *dan ze* 'dat ze', *wan ze* 'wat ze'. Het is hier weer de *t* die verandert, onder invloed van de *z*. De articulatieplaats blijft dezelfde, maar de articulatiewijze past zich aan bij de op de *t* volgende medeklinker.

Niet alle medeklinkers zijn zo veranderlijk en kameleontisch als de *t*, maar assimilatie is in het Utrechts toch wel een zeer bekend patroon, dat sterker optreedt dan in het Nederlands. Veel assimileren lijkt te wijzen op een 'gemakkelijke' uitspraak, en datzelfde kunnen we zeggen van die andere tendensen die in het Utrechts zoveel sterker optreden dan in het Nederlands: de neiging om haast elke klinker die niet het woordaccent heeft te verzwakken tot een sjwa, en om een sjwa in te voegen overal waar een opvolging van medeklinkers wel eens tot een 'tongbreker' zou kunnen leiden. Het gevolg is

een relaxte, niet al te dynamische uitspraak, en daaraan heeft het Utrechts het misschien te danken dat het op buitenstaanders nogal eens slepend en lijzig wil overkomen.

4.3 Woordvorming

a. Meervouden

In enkele gevallen heeft het Utrechts een *-s*-meervoud waar het Nederlands een meervoud op *-en* heeft:

ambtenòòr	ambtenòòrs	'ambtenaren'
gitòòr	gitòòrs	'gitaren'
belon	belons	'ballonnen'
hòòring	hòòrings	'haringen'
ketting	kettings	'kettingen'

Vaak betreft dit woorden op *l*, *r*, *n*, *m*, of *ng*, maar ook andere woorden komen in aanmerking:

knech	knechs	'knechten'
neef	neefs	'neven'

(Bovenstaande voorbeelden zijn ontleend aan B.J. Martens van Vliet, *De vollekstaol van de stad Uterech* (Utrecht 2000[3]), p. 26).

b. Verkleinwoorden

In zijn artikel 'De morfonologische regels voor de vorming van het verkleinwoord in het dialect van de stad Utrecht' (*Taal en Tongval* 27 (1975), p. 95–102) geeft B. van den Berg een beschrijving van het Utrechtse verkleinwoordsysteem, dat hier kort samengevat wordt (zie ook *De vollekstaol van de stad Uterech*, p. 26–28):

Het Stad-Utrechts kent in de vorming van verkleinwoorden de volgende uitgangen:

Als een woord eindigt op *f*, *s*, *g*, *k* of *p* volgt de uitgang *-ie*:

druif	druifie
fiets	fietsjie
leers	leersjie ('laarsje')
boog	bogie
boek	boekie
knoop	knopie

Als een woord eindigt op een klinker, een *j* of een *w*, volgt *-chie*:

auto	autochie
snee[i]	snee[i]chie
klauw	klauwchie

Evenzo:

ding	dingchie (naast dingechie)
kring	kringchie (naast kringechie)
tong	tongchie (naast tongechie)

Als *m*, *ng*, *l*, *r* of *n* voorafgaan worden door een korte klinker, dan volgt *-echie*:

stem	stemmechie
behâng	behângechie
bril	brillechie
ster	sterrechie
mân	mânnechie

Worden deze medeklinkers voorafgegaan door een lange klinker, dan volgen *-pie* respectievelijk *-kie* en *-tsjie*:

boom	boompie
kòòning	kòòninkie
sjchòòl	sjchòòltsjie
broer	broertsjie
leer	leertsjie ('laddertje')
tuin	tuintsjie

Na *t* volgt de uitgang -sjie:

kòòrt	kòòrtsjie

De uitgang *sjie* is ongetwijfeld het meest kenmerkend voor het Utrechtse dialect, waarmee dit dialect ook een geheel eigen plaats onder de Nederlandse dialecten inneemt. Dit *sjie* zou ontstaan kunnen zijn door het op elkaar 'botsen' van de *t* met *chie*, dat als oorspronkelijke uitgang wordt gezien (andere uitgangen kunnen zijn ontstaan door assimilatie van dit *-chie* aan de laatste letter van het grondwoord).

In woorden die eindigen op *l*, *r* of *n*, volgt in bepaalde gevallen onmiddellijk op die *l*, *r* of *n* een *t*. Dat zien we ook in West-Nederlandse dialecten (*tegeltje*) en Oost-Nederlandse dialecten (*tegeltien*). In het Utrechts leidt de combinatie van *t* met de rest van de uitgang (*chie*) weer tot een typerende uitgang *tsjie*.

c. Persoonlijke voornaamwoorden

Door de Betuwe loopt, van zuidwest naar noordoost, de grenslijn tussen *gij* (ten zuiden van de lijn) en *jij* als persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud. Vlak voor Rhenen kruist deze lijn de Rijn, zodat Rhenen de enige plaats in de provincie Utrecht is waar *gij* wordt gezegd.

De tweede persoon enkelvoud (*jou/je*) kan direct na een ander woord (in zogeheten enclitische positie) ook *-ie* worden: *wa zakkie zeggen* ('wat zal ik je zeggen'), *wa blievie* 'wat blief je'.

d. Werkwoorden

In de vervoeging van de werkwoorden wijkt het Utrechts niet sterk af van het Standaardnederlands. In de eerste persoon enkelvoud horen we nog wel eens een *-t*: *ik loopt*, *ik doet*. Dat is merkwaardig, omdat het Utrechts de neiging heeft *t*'s aan het woordeinde weg te laten. Misschien hebben we hier te maken met hypercorrectie.

4.4 Dialectwoorden

In deze paragraaf worden twee 'woordvelden' behandeld: die van het schelden (met een sterke nadruk op de woorden die in het Stad-Utrechts voorko-

men), en die van de kersenteelt. De kersenteelt komt voor in het zuiden van de provincie, maar wordt steeds sporadischer.

Voor de scheldwoorden is gebruikgemaakt van mijn bijdrage 'Honderd jaar vollekstaol in het hartsie van het lând' in de bundel *Honderd jaar stadstaal*, onder redactie van J. Kruijsen en N. van der Sijs (Amsterdam 1999), en voor de woorden *holsteiner* en *haaibaai* ook van mijn *Zuidutrechts Woordenboek* (Utrecht 1993). Het gedeelte over de kersenteelt is helemaal gebaseerd op het *Zuidutrechts Woordenboek*, en dan vooral op de daarin opgenomen gastbijdragen van mr. drs. H. Reinders en C. Pater Jzn., 'Uit de historie der Bunnikse boomgaarden', en van R.J. Ooyevaar en Ch. W. Vink, 'Kersen in IJsselstein'.

Zoals de twee scènes uit de Utrechtse stadsbus in het begin van de paragraaf over klanken laten zien, houdt de Utrechter van plagen, waarbij dat plagen nog wel eens over kan gaan in regelrecht schelden. Sommige van die scheldwoorden hebben betrekking op een karaktereigenschap. Een *drul*, bijvoorbeeld, was in de negentiende eeuw een zwakke, slappe man. 'Zo'n ouwen drul! Mot-tie (moet die) nou noch trouwe?' Tegenwoordig heet zo iemand een *zjibbedeejes*, en dat is een verutrechtsing van de bijbelse naam Zebedeüs. Waarom is een Zebedeüs een sul? Is het omdat in de bijbel de zonen van Zebedeüs hun vader midden in het werk in de steek laten, om met Jezus mee te gaan, terwijl Zebedeüs in het geheel niet protesteert? Is het de klankwaarde, zoals P.J. Meertens dacht? De volksetymologie heeft trouwens van *zebedeüs* later *zeepneus* gemaakt, weer met die betekenis van 'sul'. Voor een suffe, onbeduidende, trage vrouw (maar ook wel man) kende het Utrechts het woord *lijs*. Een *mietkop* is een onaangenaam, nurks, kribbig, dwars persoon. Hiervoor bestaan ook de woorden *netekop* en *neetoor*. Een *fleer* was een vadsige, slordige vrouw, maar ook een lichtzinnige vrouw. In het hedendaagse Utrechts heeft *flère* de betekenis 'langs de straat slenteren'. Een meisje dat honderd jaar geleden langs de straat slenterde, van de ene jongen naar de andere, heette *loopschuit*. Leefde een meisje of ongetrouwde vrouw in een min of meer vaste relatie met een getrouwde man, was zij met andere woorden zijn bijzit, dan werd ze *kenòòrievogel* genoemd. Op het Utrechtse platteland bestaat ook een diernaam voor een bepaald soort vrouw: *holsteiner*, eigenlijk een zwaargebouwd paardenras, en een *holsteiner* is in overdrachtelijke zin dan ook een grofgebouwde vrouw, die dan ook nog eens lomp is in

omgang en manieren. Een ander populair scheldwoord voor een vrouw was op het Utrechtse platteland (maar lang niet alleen daar) *haaibaai*. Het had op het platteland wel een bepaalde betekenis, die we in de stad niet zo gauw tegenkomen. Het gewiekste gedrag van bijvoorbeeld handelaren kon een weduwe met jonge kinderen brengen tot een wat minder 'ladylike' gedrag. Deze vrouwen werden door de handel uitgeprobeerd, ook wel door eerlijke kooplui. Een vrouw die daar tegenop kon, werd gezien als een kenau of een haaibaai. Het kwam ook wel voor dat een boer zelf wat zwak tegenover de samenleving stond, en dat dan zijn vrouw het noodzakelijke kordate gedrag vertoonde, en zo'n vrouw kon ook wel *haaibaai* genoemd worden. De scheldnaam *haaibaai* trof in de vroegere boerensamenleving vaak mensen die het toch al verre van gemakkelijk hadden.

Plattelanders die naar de stad trokken, hadden het vroeger ook niet gemakkelijk. De vrouwen die als dienstmeisje (een *diensie* in het Utrechts) naar de stad kwamen, werden vaak uitgescholden voor *trekmus*, naar hun hoofddeksel, de trekmuts, een dracht voor boerenvrouwen. In het hedendaagse Utrechts kan aan van alles en nog wat een negatieve lading gegeven worden door er simpelweg *boere-* voor te zetten.

Preoccupatie met de gelijkgeslachtelijke liefde komt in alle tijden in elk (stads)dialect volop voor, maar in Utrecht kunnen ze daarvoor termen gebruiken die naar de eigen stad verwijzen. Zo'n *kontevoelerd* is een *Ouwerijner*, of *van âchter de dom*, of zelfs een *Utrechtenaar*. De naam *Ouwerijner* gaat terug op een schandaal met artsen dat zich in de jaren dertig van de vorige eeuw in Oudenrijn afspeelde. De oorsprong van de aanduiding *hij is van âchter de dom* gaat zelfs nog verder terug, namelijk tot 1730. In dat jaar bekende Zacharias Wilms dat hij zich in de pandhof achter de domkerk met sodomie had beziggehouden. Zijn proces luidde het begin in van een reeks zware vervolgingen in het hele land. Utrecht verwierf daarmee een naam als plaats van praktiserende homoseksuelen, en *Utrechtenaar* werd voortaan een spottend bedoelde bijnaam voor homo. Zo sterk raakte die naam ingeburgerd, dat men vanaf ongeveer de jaren dertig van de vorige eeuw in de stad zelf maar het woord *Utrechtenaar* als aanduiding voor de burger van Utrecht (van welke seksuele geaardheid ook) ging vermijden, en voortaan sprak van *Utrechter*.

Het woord *lâspâk* dat Van Veen in de bus noteerde, laat zien dat het Utrechts in z'n scheldwoorden graag gebruikmaakt van die gerekte *â*. Het

woord kwam in de negentiende eeuw al voor, en de voorliefde voor de *â* is sindsdien gebleven. Herman Berkiens *âchterlijke gladiool* heeft zijn succes ongetwijfeld aan die *â* te danken, en datzelfde geldt voor het scheldwoord *grâftâk*. Maar met de doodsverwensing die men er ook in kan horen, is voor sommigen de grens van het nog humoristische schelden wel overschreden. Er is wel eens een wedstrijd van F.C. Utrecht stilgelegd omdat de scheidsrechter voor *grâftâk* werd uitgemaakt.

Heel wat lieflijker gaat het toe in de kersenboomgaarden die in het zuiden van de provincie Utrecht te vinden zijn. Hoewel ... als de spreeuwen op de rijpe kersen afkomen, moeten die verjaagd worden, en dat gebeurt met schreeuwen, ratel, geweer of een auto met een afgezaagde uitlaat. Dit verjagen van de spreeuwen wordt *heuje* genoemd. Het woord *heuje* wordt ook gebruikt bij het opdrijven van het vee, en het vermoeden bestaat dat het woord afkomstig is van het geluid dat daarbij wordt gemaakt ('heu, heu!'). *Heuje* is ook in meer algemene zin het beschermen van het gewas tegen vogels. In Langbroek kent men dan ook *erwte heuje*. Bij *heuje* in de kersenboomgaard hoort dus als lijdend voorwerp: *kerse*. Het is dus niet *spreeuwe heuje*; in plaats daarvan kan wel gezegd worden: *spreeuwe kere*.

Voorafgaand aan het eigenlijke *heuje* had je nog het *voorheuje*, als de kersen begonnen te kleuren. Dat *voorheuje* duurde ongeveer een week tot tien dagen. *Voorheujers* waren meestal jongens van 14 tot 17 jaar. Als de kersen rood waren, begon het echte *heuje*. Dan kwam er een volwassen *heujer* bij, de zogenaamde *baasheujer*, die met een grote voorlader de spreeuwen verjoeg. De kersen werden nu nog niet geplukt, dat duurde nog een week, en die week stond bekend als de *lachweek*: de eigenaar had nog niet veel anders te doen dan glunderend door de boomgaard te lopen om zich op de oogst te verheugen.

Dat werd wel anders wanneer de *plukkers* (*plokkers* in het dialect van de hoveniers van Abstede) kwamen. 'Plukkers brengen spreeuwen mee', werd er gezegd (de kersen waren dan helemaal rijp), en dus moest er intensiever geheud worden. Er stond altijd iemand op de uitkijk, die de vogels met zijn geschreeuw vliegend probeerde de houden, en anderen waarschuwde onder welke bomen ze moesten gaan ratelen of schreeuwen. Dat ging door tot de avond; dan riep de kersenbaas 'heuers', en mocht iedereen z'n post verlaten. De koppels spreeuwen bleven dan namelijk weg. Alleen de zogenaamde

haalspreeuw, die solitair naar een boom vliegt, daar een kersje plukt en ermee naar haar jongen terugkeert, vliegt tot in het donker door.

De plukkers kregen elk een *tijl*, een rij bomen, toegewezen, en dan gingen ze op hun *veertiger* (een tien meter lange ladder) de boom in om te plukken. De kersen gingen in de plukmand, de *haanderik*, of in de *kop-haanderik*, een half zo groot mandje dat gebruikt werd om de haanderik helemaal vol te krijgen.

Naast de heujers en de plukkers waren dan nog in de boomgaard de *wraksters* actief. Deze vrouwen hadden tot taak de kersen te controleren op verrotte, misvormde, door vogels aangevreten of steelloze exemplaren, bij elkaar het *wrak* genoemd.

Al met al waren er heel wat personen in zo'n boomgaard werkzaam, en die lieten zich ook nog eens relatief goed betalen: het was seizoensarbeid, met een hoge vraag naar de schaarse vakbekwame plukkers, en het werken op een hoge ladder was ook niet zonder risico. Het personeelstekort heeft veel van deze boomgaarden doen verdwijnen. De komst van een asielzoekerscentrum in De Wulperhorst bij Zeist bood maar gedeeltelijk soelaas. Tegenwoordig zijn Utrechtse kersen en boomgaarden net zo zeldzaam geworden als de bijbehorende taal.

4.5 Externe factoren in de ontwikkeling van het Utrechts

Zoals in de inleiding al is gezegd, wordt de provincie Utrecht in dialectgeografisch opzicht gedomineerd door de Utrechtse Heuvelrug. Tot aan de achttiende eeuw was het bijna onmogelijk om deze Heuvelrug, voornamelijk bestaande uit zandverstuivingen en heidevelden, over te steken. Alle nederzettingen op de Heuvelrug, zoals Den Dolder, Austerlitz etc., zijn van betrekkelijk jonge datum. Voor de achttiende eeuw leefden de mensen ten oosten en ten westen van de Utrechtse Heuvelrug sterk gescheiden van elkaar, en dat resulteerde in de meest extreme taalscheiding in Nederland boven de grote rivieren.

De stad Utrecht was gedurende de Middeleeuwen de belangrijkste plaats in de noordelijke Lage Landen. De Domkerk en de Domtoren, de grootste kerk en de hoogste (kerk)toren, getuigen daar nog altijd van. De Unie van Utrecht, waarmee de Nederlanden zich in 1579 onafhankelijk verklaarden, werd hier getekend, maar toen in de volgende eeuw de welvaart in Neder-

land enorm begon toe te nemen, moest Utrecht zijn leidende positie overdragen aan Amsterdam. Utrecht werd een slaperig provinciestadje, en pas met de komst van de spoorwegen in de negentiende eeuw en de auto(snel)wegen in de twintigste eeuw begonnen stad en provincie weer te profiteren van hun positie in het centrum van het land.

Utrecht heeft in taalkundig opzicht waarschijnlijk een rol gespeeld in het transport van verschijnselen uit Brabantse dialecten – prestigieus in de Middeleeuwen – naar de dialecten van Holland, die daarna de macht zouden krijgen. Door Hollandse expansie in de zestiende en zeventiende eeuw zijn bepaalde, oostelijke taalverschijnselen teruggedrongen. Een plaatsnaam als *Breukelen* (uit de oude vorm *Broclede*; *Brooklyn* in New York is hierna vernoemd en heeft die *oo* nog, althans in de schrijfwijze) en een straatnaam als *Neude* (oude, gereconstrueerde vorm *Hnodi*) laten zien dat hier ooit een umlaut van lange klinkers heeft bestaan, die momenteel ten westen van de Utrechtse Heuvelrug niet meer voorkomt, maar ten oosten daarvan nog wel.

4.6 Dialectgebruik

Van Utrecht (stad en provincie) is wel eens gezegd dat het zo feodaal is, mogelijk als gevolg van de eeuwenlange provinciale, afzijdige en van moderniteiten afgesloten houding. Hoe het ook zij, feit is dat het dialect in Utrecht een bijzonder lage status heeft. Reeds in de negentiende eeuw nam Johan Winkler in zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* van het Stad-Utrechts twee varianten op: een in het 'gewone' Utrechts, en een in de 'platste spraak van de laagste klasse des volks'. Utrecht is in dit Dialecticon, dat alleen uit Nederland al honderd vertalingen van de gelijkenis van de verloren zoon geeft, de enige plaats die naast de gewone vertaling ook met een vertaling vertegenwoordigd is die daar in sociaal opzicht duidelijk onder zit.

Het is natuurlijk niet ondenkbaar dat ook in Maastricht of Zwolle zo'n taal bestaan heeft die 'onder' het gewone dialect zat, maar daar zijn ons in het Dialecticon geen vertalingen van overgeleverd. Veel waarschijnlijker lijkt het dan ook dat er in die en in andere steden werkelijk sprake is geweest van maar één dialect dat, weliswaar in verschillende gradaties, werd gesproken door de lagere klassen en de middenklasse, en in een stad als Maastricht zelfs door de hogere klasse.

In Utrecht was dus een dialect dat duidelijk als 'volkstaal' werd gezien, en

in feite is de Utrechtse taal, in stad en provincie, nog altijd een typische volkstaal. Het Utrechts wordt wel gesproken, in café De Zes Vaatjes in de Utrechtse wijk Wittevrouwen of café Murk in Wijk C (eveneens in de stad Utrecht), bij kapper Pos in Zeist, of op het pontje van de gebroeders Van Schaik te Nessersluis, maar altijd als men onder elkaar is. Sprekers van het Utrechts treden niet graag met de taal naar buiten. Een relatief grote streektaalbeweging, zoals we die in het noorden, oosten en zuiden van het land wel kennen, is in Utrecht afwezig. Zelfs in vergelijking met de Amsterdammer, Rotterdammer of Hagenaar lijkt de spreker van het Utrechts een grotere gêne ten opzichte van de eigen taal te vertonen.

4.7 Literatuur in het Utrechts

De romans van Herman de Man die in de Lopikerwaard spelen, zijn weliswaar niet volledig gesteld in het dialect, maar bevatten – vooral in de dialogen – wel heel wat dialect. Dat dialect wordt vooral gebruikt om de couleur locale te versterken; de zuiverheid van het dialect speelt bij De Man een ondergeschikte rol.

Het Stad-Utrechts is te horen in de sketches van de talrijke cabaretiers en acteurs die deze plaats heeft voortgebracht, zoals Rijk de Gooyer, Herman van Veen, Tineke Schouten, Hennie Oliemuller en Herman Berkien. Van Bartels tot aan Lenie uit de Takkestraat blijkt het steeds om hetzelfde typetje te gaan: het volkse mannetje of vrouwtje dat zich met een bepaald soort humor door de tegenslagen van het leven slaat. Het Utrechtse dialect wordt hier vooral gebruikt om het komische effect te vergroten. Hoewel De Gooyers creatie Bartels Jo Daan in *Van Randstad tot Landrand* (Amsterdam 1969) inspireerde tot het trekken van de dialectgrens tussen Utrecht en Zuid-Holland (in Zuid-Holland vinden we niet de rekking van *a* uit Bartels' groet 'goeidâââg'), moet de waarde van dit Utrechts voor de serieuze dialectliefhebber niet te hoog worden ingeschat. Daarvoor is het te veel een karikatuur van de werkelijkheid.

4.8 Een voorbeeld van het Utrechts: Rijshout en rozen (fragment)

De volgende tekst is afkomstig uit de roman *Rijshout en rozen* (1924) van Herman de Man. Weliswaar is de tekst geen zuiver Lopikerwaards, maar we

hebben de tekst hier toch opgenomen, omdat Herman de Man als geen ander de kunst verstond om het dialect aan te wenden voor het tekenen van de sfeer en het creëren van het dramatische effect. Dat laatste is heel sterk het geval in dit fragment, waarin Oome Theunissen vertelt over de gebeurtenissen rond het overlijden van zijn kleinzoon Tius van Wijngaarden: hoe de kermis werd stilgezet. De tekst is overgenomen uit de tweede druk, die in 1924 bij Nijgh en Van Ditmar in Rotterdam verscheen; het fragment is te vinden op de blz. 170–175. De oude spelling is gehandhaafd. Voor een beter begrip wordt hier van een paar woorden de betekenis gegeven:

kegeltjes: kiezelsteentjes
astrant: brutaal
rijnvorschen: kikkers

'Ja. . . . is 't niet om keindsch te worren? Ik was zoo grootsch op dat keind en hij hieuw zoo van zijn groffie. En nou mot je vernemen. Hij lee veur goed an 't raamt en je zal 't nog wel weten, het was krek kermis. Hij verkeerde in zijn laatste uren en toen begaf 'em zijn verstand.'

'Och. . . . '

'Jaat. En wat dink'ie. Hij wou naar 't durp, naar de kermis, 't is zonde. Wat of'ie zee? Hij zee: ik *bin* niet ziek, ik bin niet echt ziek, la'me toch gaan, 'k wil draaien –. 't Was toen al laat in den avond, en gansch het spul was in vollen zet. En toen keek'ie ons 'an, zóó raar, dat we niks dierven zeggen, van eigens niet. Ja, toen kwam de Dokter, die spoot 'em in. M'n jongie, m'n jongie, hij was toen zoo wild kinderen.

'Toen hebben ze den veldwachter gehaald om de kermis stil te leggen, want mijn keind ging naar 't uiterste. Ja. . . . een vaderloos keind, daar hecht een oud man zich erg 'an. En de veldwachter hij kwam, en is om den Burgemeester gegaan, en die hoefde niet verbeden te worden. Goeie man, onze ouwe meneer van Tricht; hij stong al dâlijk te roepen op de stoep van 't Raadhuis, maar dat was praten tegen den dolle, 't wier niet vernomen deur de herrie. Toen most eerst de mallemolen stilstaan. De veldwachter kwam 't 'anzeggen teugen den spullebaas en die wou eerst niet; toen wier dat bevolen. En dàt was raar, toen de eene muziek stilhieuw en 't orgel van den luchtschommel alleenig nog speulde. 't Wier er van eigens stiller deur en ineenze was de stroom van het volk naar meneer van Tricht veur 't Raadhuis. Heel 't durp stroomde er op 'an, 't volk kwam van achter tenten en huizen vandaan, ze kropen als padden uit de kramen onder 't zeil uit, ook de spullebazen en 't andere kermisvolk, allemaal om te luisteren naar onze Burgemeester.

'En toen'ie sprak had 'em weinig stem. Ja, je weet, hij is ook al weer oud en zijn geluid wordt iel, maar toen dien avond kon je de kegeltjes heuren kniersen onder de voeten, zóó stil was 't geworren. En weet je wat of hem zee? – Minsche – zee hem: mannen en vrouwen! Op het durp hier ligt een stervende, die in een kamer aan het dorpsplein den doodsstrijd doorworstelt. Nou vraag ik U, uit eerbied voor den dood, veur dezen avond naar uwe woningen te gaan. Want past het ons, in 't zicht van den dood kermis te vieren? Bedenkt, dat Uw zingen daarbinnen, waar Tius van Wijngaarden ligt te sterven, geheurd kan worden. – Toen hieuw hem op en keek rond.

'Meneer de Burgemeester, zoo je zeit mot het beuren – wier geroepen uit het volk. We ganen al, veur vandaag is 't afgeloopen. –

'Maar as'ie dinkt, dat het daarmeê gedaan was . . . neeë. Want de baas van den luchtschommel wier giftig en die vroeg: – kan de kermis toch niet deurgaan, maar zònder orgel? – en hij kwam wijdbeens veur onzen meneer van Tricht staan. We betaalden de onkosten en ze benne hoog, dat weet Uwé; 't scheelt te veul meneer, 't was onze beste avond –, zee hem nog.

'– Nou da's waar – riep de Belzenbaas van het lachhuis, – de drukste avond van heel de kermisweek.–

'– Och kom wat praten jullie –, riep de veldwachter: – alleman gaat toch ommers naar huis nou. –

'– Da's nog te bezien, ik heb volk in, en de veurstelling is nog niet gedaan.–

'– U is ommers van de waarzeg- en mirakeltent? – vroeg meneer van Tricht.

'– In eigen persoon en ik kom veur mijn rechten op, – blufte de ander astrant.

' Hè! Hè! – wier geroepen, – hij dinkt dat er nog volk is in zijn tent, hè! –

'– Zijn ze d'r uit? – Er wier toen veul deur elkaar geroepen, ik vreesde er kwamen slagen van. Maar meneer de Burgemeester zegde nog: – begrijp mijn niet verkeerd minsche' ik dwing niemand, een elk is vrij. Wat ik doe is menschelijk verzoek. – Ineenze sprong toen iemand naar veuren. – Stilte! – riep hem –'k wil stilte! –

'– Wat stil, wie stil? Wat mot jij?! –

'– Wat ik mot? 'k Wil dat jij je bek houdt, of ik sla 'm dicht verstaan? Dàt mot ik! – Wie dat was? Aart Schakel de smid met zijn mokers an't lijf. Man, toen dien avond leek hem nog wel een kop langer.'

Oome Theunissen wees hem aan, met zijn handen, vol ontzag en vervolgde zijn verhaal op neurigen toon.

'Voorts zee hij, Aart Schakel: – 't Past ons niet hier te blijven minschen. 'k Zeg niet te veul, maar we motten 't hier stil laten, we motten weggaan. Wie zou den doodsstrijd van een minsch willen verzwaren? Wie? –

'Nou kinderen, hoor toe. 'n Elkeen, jong of oud, gaf Aart Schakel gelijk en dat was goed, want het is een bestig jonk; wel wat wereldsch en weelderig, maar een hart van goud. En wat dink'ie dat er 'beurde? Meneer van Tricht gong praten met de spullebazen en beloofde een vergoeding veur 't verlies. En hij zee: – as 't niet terechtkomt in den Raad dat geld, nou dan neem ik 'k het zelvers op me; maar het kòmt terecht. – Dàt allemaal heeft meneer de Burgemeester veur mijn jongie gedaan.

'Ik stong op de stoep en ik kon wel schreien kinderen. Een oud man zal gien traan laten is 't gezegde. Waarom niet? 't Wier me te vol, want in één kwartier, langer niet, lee gansch het durp verlaten. En 't wier zoo donker, nou al die lichtbussen in de kranen uit waren gedaan. De spullebazen stongen op een hoop veur 't lachhuis en boven bij den Burgemeester brandde nog licht. Maar al zag je gien leven meer op 't durp, in de huizen bleven veulen wachten of er niks 'beurde met ons jongie. Je kon ineenze weer de rijnvorschen heuren kwakken in de wetering, zóó stil was 't geworren. En dat was zoo raar, na al het leven, raar als 't was. 't Pakte je beet kinderen. 't Was mijn soms krek, of ik de orgels nog hoorde deunen uit de verte, maar zooiets leit 'an je ooren, 't is de nagalm.

4.9 Literatuur over het Utrechts

Mogelijk vanwege het lage aanzien van het Utrechts is het doen van dialectonderzoek hier niet eenvoudig. Toen de dialectologe Jo Daan in de jaren zestig de directeur van een Utrechts verzorgingshuis verzocht om onderzoek te mogen doen onder zijn bewoners, in de niet onlogische veronderstelling dat onder die ouderen nog wel het meeste Utrechts te horen zou zijn, reageerde de man furieus: de gedachte dat zijn bewoners het 'platte' Utrechts zouden spreken, had hij opgevat als een persoonlijke belediging.

Vóór 1989 is over het Utrechts, zeker in verhouding tot andere provincies, heel weinig gepubliceerd (zie ook wat daarover in het voorwoord van dit boek is gezegd), en dat komt misschien doordat de Utrechters zelf, vanuit een misplaatste schaamte, zich weinig met hun dialect hebben beziggehouden. Anders dan in alle andere provincies zien we dat in Utrecht bijna allen die het dialect bestudeerd hebben, van buiten de provincie afkomstig zijn.

Een van de eersten die zich met het Utrechts bezighield, A. Beets, was wel geboren in Utrecht (in 1860), maar niet in een typisch Utrechts milieu. Zijn vader was de bekende schrijver, predikant en hoogleraar Nicolaas Beets, die onder het pseudoniem Hildebrand furore had gemaakt met onder andere de

Camera Obscura. Hoe in huize Beets aan de Boothstraat werd gedacht over Utrecht, kunnen we al afleiden uit het feit dat de in dit boek optredende Pieter Stastok student te Utrecht is. Vader Beets, overtuigd 'Leienaar', had weinig op met de stad en de academie waar hij toch een groot deel van zijn leven zou doorbrengen. Die houding hoeft hij natuurlijk niet op zijn zoon overgebracht te hebben. In de jaren twintig zette Adriaan Beets de herinneringen aan de stad die hij in 1886 verlaten had op papier. Hij was toen al vele jaren redacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* in ... Leiden.

Rond de tijd dat Beets zijn woordenlijsten publiceerde, kwam P.J. Meertens, geboren en getogen in Middelburg en student geweest in Utrecht, met zeer uitvoerige aanvullingen en commentaar. Meertens' studie over de Utrechtse woorden moet zijn leermeester De Vooys op de gedachte hebben gebracht dat zijn alumnus wellicht een geschikte kracht zou zijn als secretaris van de in 1926 opgerichte Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Later zou Meertens directeur worden van het bureau van de commissie, en dit Bureau draagt nog altijd zijn naam.

In 1950 publiceerde Meertens een overzichtsartikel, 'De taal van Utrecht', in de bundel *Hart van Nederland* (onder redactie van J. Romein, Utrecht 1950). Hierin somt hij een aantal taalkundige verschijnselen van het Utrechts op. Door T. van Veen (geboren in Boskoop) worden die verschijnselen in oostelijke en westelijke karakteristieken opgesplitst. Van een aantal verschijnselen brengt Van Veen de verspreiding nauwkeurig in kaart. De studenten van de Utrechtse kweekschool waarvan hij directeur is, komen uit alle delen van de provincie, en zelfs daarbuiten, en kunnen hem dus zo van taalmateriaal voorzien. In 1964 promoveert Van Veen op de dissertatie *Utrecht tussen oost en west*, het enige proefschrift dat ooit over het Utrechts verschenen is. Twee jaar later publiceert Van Veen samen met B. van den Berg bij de KNAW een beknopt overzichtswerkje, waarin de belangrijkste zaken uit zijn proefschrift worden samengevat. Dit boekje, *Utrechts*, ontleent zijn charme ook aan het grammofoonplaatje (type flexi-disc) dat erbij gevoegd is, en waarop verschillende Utrechtse dialecten te horen zijn.

Vijfentwintig jaar na zijn dissertatie, dus in 1989, brengt Van Veen de lexicologische aantekeningen van Chr. Stapelkamp uit onder de titel *Taal en leven in de Utrechtse Vechtstreek* (Zutphen 1989). Het is het eerste van een reeks boeken waarmee de provincie Utrecht, tot dan toe zonder enig dialect-

woordenboek, aan een inhaalrace begint. In 1993 verschijnt van H. Scholtmeijer het *Zuidutrechts Woordenboek*, in 1996 van M. Nagel en M. Hartog het woordenboek van Bunschoten en Spakenburg (dat qua dialect in het vorige hoofdstuk past), en in datzelfde jaar van B.J. Martens van Vliet *De vollekstaol van de stad Uterech* (aangevulde herdrukken in 1997 en 2000). De woordenboeken van de Vechtstreek, van het zuiden der provincie en van de stad Utrecht zijn voorzien van taalkundige inleidingen. Voor Bunschoten-Spakenburg en het omringende gebied is zo'n taalkundige beschouwing te vinden in mijn artikel 'Het Bunschoten-Spakenburgs te midden van andere dialecten' (*Taal en Tongval* 48 (1996), p. 174–190). Daarmee is een groot deel van de provincie dialectologisch in kaart gebracht. Witte plekken zijn nog altijd de Utrechtse Heuvelrug en in het westen het land tussen Vecht en Drecht.

Waar in Nederland wordt het meest zuivere Nederlands gesproken?
Wat is in het Urks een *kukebessien*?
Wat is de laatste plaats waar nog resten van het oude 'Flevisch' te horen zijn?
Waarom worden de inwoners van Utrecht liever niet 'Utrechtenaar' genoemd?

Het antwoord op deze en vele andere vragen is te vinden in dit boek, dat beschrijft welke dialecten gesproken worden in het gebied tussen oost en west in de noordelijke helft van ons taalgebied; globaal genomen alles tussen Afsluitdijk en Amsterdam-Rijnkanaal. Naast de geschiedenis, woorden en klanken komt ook de literatuur in en over het Utrechts, het Veluws, het Urks en de taal van de IJsselmeerpolders aan bod.

Harrie Scholtmeijer (Kampen, 1960) is redacteur van het *Woordenboek van de Overijsselse Dialecten*. Eerder publiceerde hij onder meer *Het Nederlands van de IJsselmeerpolders*, het *Zuidutrechts Woordenboek* en *Naast het Nederlands, dialecten van Schelde tot Schiermonnikoog.*

www.taalinstadenland.nl

Sdu